

Ankica Odža

Željeznodobne fibule iz arheološke zbirke Franjevačkog samostana na Humcu kod Ljubuškog*

Iron-Age Fibulae from the Archaeological Collection of the Franciscan Monastery in Humac, Ljubuški*

Ankica Odža
BiH, 88 000 Mostar
Sveučilište u Mostaru
Filozofski fakultet u Mostaru
Matice hrvatske b.b.
ankicaodza@ffmo.ba

UDK: 930.25 (497.6 Humac)
Izvorni znanstveni rad
Priljeno: 15. 1. 2009.
Prihvaćeno: 24. 3. 2009.

Ankica Odža
Bosnia-Herzegovina, 88000 Mostar
University of Mostar
Faculty of Arts and Letters in Mostar
Matice hrvatske bb
ankicaodza@ffmo.ba

UDK: 930.25 (497.6 Humac)
Original scientific paper
Received: 1 January 2008
Accepted: 24 March 2008

Prapovijesni fundus kao sastavni dio Arheološke zbirke Franjevačkog samostana na Humcu kod Ljubuškog čuva vrijedne i za arheologiju značajne predmete. B. Čović je publicirao značajnije skupine prapovijesnih nalaza, s posebnim osvrtom na reprezentativnije objekte. Inventar prapovijesnog fundusa većim dijelom čine slučajno prikupljeni nalazi sa širega područja Hercegovine. Brojnošću eksponata dominiraju mlađa prapovijesna razdoblja (brončano i željezno doba), a starija (paleolit, neolit i eneolit) zastupljena su pojedinačnim predmetima. Željeznodobni nakit Humačke zbirke predstavljen je ukasima za glavu, vrat, prsa i ruke. Tema ovog rada su fibule, dok će ostali nakitni i ukrasni predmeti (igle, ogrlice, ukrasi za kosu, naušnice, privjesci, pojase kopče i sl.) biti tema predstojećih radova.

Ključne riječi: Hercegovina, Arheološka zbirka Franjevačkog samostana sv. Ante na Humcu kod Ljubuškog, srednjodalmatinska kulturna skupina, fibule

The prehistoric inventory as a component of the Archaeological Collection of the Franciscan Monastery in Humac, near Ljubuški, encompasses some valuable and, in terms of archaeological scholarship, important items. B. Čović published the major groups of prehistoric finds with special reference to the more notable pieces. The prehistoric inventory consists largely of chance finds gathered over a broad swath of Herzegovina's territory. The high number of pieces are dominated by those from more recent prehistoric periods (the Bronze and Iron Ages), while the older periods (Paleolithic, Neolithic and Eneolithic) are present as individual items. Iron Age jewellery from the Humac collection includes adornment for the head, neck, breast and hands. Fibulae shall be the topic of this paper, while other jewellery and decorative items (pins, necklaces, hair adornment, earrings, pendants, belt buckles, etc.) will be covered in subsequent works.

Key words: Herzegovina, archaeological collection of the Franciscan Monastery of St. Anthony in Humac at Ljubuški, Central Dalmatian cultural group, fibulae

Uvod

Prapovijesni fundus Arheološke zbirke sadrži trideset jednu željeznodobnu fibulu, koje je moguće razvrstati unutar 15 različitih tipova.¹ Najbrojnije su one s dva puceta na luku, kojih ukupno ima osam (kat. br. 1-8, T. I. 1-8); slijede polumjesečaste fibule perforirana luka kojih ima pet (kat. br. 9, T. I. 9., kat. br. 14-17, T. II. 4-7), zatim latednoidne fibule jadranskoga tipa zastupljene sa 4 primjerka (kat. br. 21-24, T. III. 4-7); sa po dva primjerka zastupljene su naočalaste s pločicom za pričvršćivanje (kat. br. 18-19, T. III. 1-2), šarnirske (kat. br. 25-26, T. IV. 1-2), ranolatske (kat. br. 27-28, T. IV. 3-4) i kopljasto-streličaste (kat. br. 30-31, T. V. 2-3). Sa po jednim primjerkom zastupljene su sljedeće fibule: fibula s "asimetričnom" nožnom pločicom glasinakog tipa (kat. br. 12, T. II. 2), fibula s "asimetričnom" nožnom pločicom delmatskog tipa (kat. br. 13, T. II. 3), krestasta fibula (kat. br. 11, T. II. 1), čunjasta fibula (kat. br. 10, T. I. 10), lučna fibula s dugom nogom i kuglastim završetkom (kat. br. 20, T. III. 3) i srednjolatska fibula (kat. br. 29, T. V. 1).²

Željeznodobne fibule Arheološke zbirke Franjevačkog samostana sv. Ante na Humcu kod Ljubuškog spadaju u općepoznate i široko rasprostranjene tipove nakita od razvijenog željeznog doba do kraja mlađeg željeznog doba, odnosno helenističkog razdoblja.

Većina tipova bila je prije poznata s drugih nalazišta, bilo s hercegovačkog područja, bilo sa šireg područja srednjodalmatinske skupine.³ Pronađene su u grobovima, svetištima ili kao slučajni nalazi. Za većinu tipova fibula

Introduction

The prehistoric inventory of the Archaeological Collection includes thirty-one Iron Age fibulae, which can be classified into 15 different types.¹ The most numerous are those with two buttons on the bow, of which there are a total of eight (cat. no. 1-8, P. I. 1-8), crescent fibulae with perforated bows, of which there are five (cat. no. 9, P. I. 9., cat. no. 14-17, P. II. 4-7), followed by Adriatic-type La Tène-like fibulae, with four examples (cat. no. 21-24, P. III. 4-7), and two each of spiral/spectacle-shaped fibulae with fastening plates (cat. no. 18-19, P. III. 1-2), hinge (cat. no. 25-26, P. IV. 1-2), Early La Tène-like (cat. no. 27-28, P. IV. 3-4) and spear-headed/arrowhead fibulae (cat. no. 30-31, P. V. 2-3). The collection includes one each of the following fibula types: Glasinac type fibula with "asymmetric" foot plate (cat. no. 12, P. II. 2), Delmati-type fibula with "asymmetric" foot plate (cat. no. 13, P. II. 3), crested fibula (cat. no. 11, P. II. 1), conical fibula (cat. no. 10, P. I. 10), bowed fibula with long foot and spherical end (cat. no. 20, P. III. 3) and Middle La Tène fibula (cat. no. 29, P. V. 1).²

The Iron Age fibulae from the Archaeological Collection of the Franciscan Monastery of St. Anthony at Humac, near Ljubuški, represent the generally known and widespread types of jewellery from the High to the Late Iron Age, i.e. the Hellenistic era.

Most types were already known earlier from other sites, either from the Herzegovinian or the wider territory of the Central Dalmatian group.³ They were discovered in graves, shrines or as chance finds. Analogies for most types of fibulae in the Humac

* Zahvalnost dugujem gospodinu gvardijanu Miru Šegi koji mi je ustupio neobjavljeni materijal na uvid te fra Milanu Jukiću na srdačnoj pomoći. Prapovijesni dio Zbirke franjevačkog samostana na Humcu kod Ljubuškog postavio je prof. dr. B. Marijanović, redoviti profesor Studija za arheologiju Sveučilišta u Zadru i gostujući profesor Odjela za arheologiju Filozofskog fakulteta u Mostaru.

Fotografije u ovom radu izradio je Zoran Alajbeg, osim slika fibula pod kataloškim brojem 24 i 28 koje je izradio T. Sesar.

- 1 Skrb hercegovačkih franjevaca o kulturno-povijesnoj baštini seže u razdoblje i prije godine 1864. Naime, to je vrijeme obilježeno istraživačkom i sakupljačkom djelatnošću fra Petra Bakule, koji obilazi krajeve Hercegovine i prikuplja podatke o arheološkim spomenicima te ih objavljuje u *Šematizmu*, godine 1867. Zamisli fra Petra Bakule realizirao je fra Anđeo Nuić i godine 1884. u jednoj od samostanskih prostorija "priredio jednu sobu za Sbirku svakovrsnih stvari, koliko prirodoslovnih, toliko arheologički - kao starinski novac, oružje, i t. d." (Nikić 1885, str. 11, 12). Od samog osnivanja Muzeja vođena je i ulazna knjiga pristiglih objekata, tzv. *Spomenik*, a od 1973. god. i knjige inventara (Knjiga inventara, 1968). Nepovoljne prilike u vrijeme Prvoga i Drugoga svjetskog rata dovele su do zatvaranja Zbirke te deponiranja njezinih eksponata (Basler 1985, str. 17 i dalje). Današnji stalni postav otvoren je za javnost 9. lipnja 2002.
- 2 Čović 1985, str. 49 i dalje. "Trebalo bi napisati čitav katalog i odgovarajuću manju studiju da bi se iscrpno objavio i komentarisao materijal koji pripada vremenu od 7. do 1. st. ere."
- 3 Čović 1985, str. 55, T. IV. 1-4, 6-7; Čović 1987b, str. 453 i dalje, T. XLIX. 3, 6.

* At this point I would like to thank the guardian, Miro Šega, who provided me with unpublished materials for review, and to Fr. Milan Jukić for his kind assistance. The prehistoric portion of the Collection of the Franciscan Monastery in Humac in Ljubuški was set up by Prof. B. Marijanović, Ph.D., a professor of archaeology at the University of Zadar and a guest lecturer in the Archaeology Department of the Faculty of Arts and Letters in Mostar. The photographs for this work were taken by Zoran Alajbeg, except the photos under cat. no. 24 and 28, which were taken by T. Sesar.

- 1 The Herzegovinian Franciscans' enthusiasm and care for the cultural/historical heritage goes back much farther than 1864. The latter denotes the date when research and collection work was initiated by Fr. Petar Bakula who, in touring Herzegovina, gathered data on archaeological monuments and then published them in *Šematizam* in 1867. The ideas of Fr. Petar Bakula were brought to fruition by Fr. Anđeo Nuić, and in 1884 in one of the monastery's facilities he "set aside a room for the Collection of Miscellaneous Articles, pertaining to natural history and archaeology - such as ancient coins, weapons, etc." (Nikić 1885, pp. 11, 12). Since the very establishment of the Museum, a log of arriving pieces was maintained, the so-called 'Monument', and as of 1973 an inventory log as well (Inventory Log, 1968). Inauspicious circumstances during the First and Second World War led to the closure of the Collection, with its inventory placed in storage (Basler 1985, p. 17 and *passim*). The current permanent exhibition was opened to the public on 9 June 2002.
- 2 Čović 1985, p. 49 and *passim*. "An entire catalogue and an associated brief study should be written that would exhaustively publish and comment on the materials belonging to the seventh to first centuries BC."
- 3 Čović 1985, p. 55, P. IV. 1-4, 6-7; Čović 1987b, p. 453 and *passim*, P. XLIX. 3, 6.

Humačke zbirke nalazimo analogije i izvan područja srednjodalmatinske skupine; tako ih primjerice možemo usporediti s nalazima iz glasináčkoga, južnojadranskoga, liburnskoga, zapadnobalkanskoga, južnopanonskoga, picenskoga, makedonskoga ili pak grčkog područja, koje će biti navedene pri pojedinačnoj obradi svakog tipa, odnosno fibule u dijelu teksta koji slijedi. S obzirom da je vrlo malo pronađenog i objavljenog materijala s područja srednjodalmatinske kulturne skupine, fibule Humačke zbirke zaslužuju kratku studiju.

Željeznodobne fibule Humačke zbirke produkti su domaćih radionica na čije formiranje su djelovali odnosi i veze sa susjednim područjima, pretežno glasináčkim, ali i liburnskim, južnojadranskim, južnopanonskim, prialpskim, italiskim, grčkim. Na konkretnim primjercima, a na temelju tipoloških svojstava, pokušat ću istaknuti osnovne značajke i kulturnu pripadnost željeznodobnih fibula Humačke zbirke. Kao ukrasno-funkcionalni dio nošnje fibule su jedan od elemenata za uspostavu kronološke pozicije određenih faza unutar srednjodalmatinske skupine.

Kulturno-kronološka razmatranja

Sve željeznodobne fibule iz Zbirke koje se obrađuju u ovom radu, moguće je kronološki podijeliti u tri jasno izdvojene skupine. Samo prvu skupinu na osnovi tipološkog kriterija možemo još podijeliti na stariju i mlađu.

- 1a) Starijem dijelu prve skupine pripadaju fibule: s dva puceta na luku (kat. br. 1-8, T. I. 1-8), polumjesečasta sa simetrično postavljenom perforiranom nožnom pločicom sa završetkom u obliku puceta (kat. br. 9, T. I. 9), čunjasta (kat. br. 10., T. I. 10a, 10b).
- 1b) Mlađem dijelu prve skupine pripadaju: uvjetno, ulomak lučne fibule s krestom (kat. br. 11, T. II. 1), fibula glasináčkog tipa (kat. br. 12, T. II. 2), fibula delmatskog tipa (kat. br. 13, T. II. 3), ulomci fibula polumjesečasto raskovanog luka (kat. br. 14-17, T. II. 4-7), ulomci naočalastih fibula (kat. br. 18-19, T. III. 1a, 1b, 1c; 2a, 2b), predcertosa (kat. br. 20., T. III. 3), latenoidne fibule jadranskog tipa (kat. br. 21-24, T. III. 4-7).
- 2) Drugoj skupini pripadaju ulomci šarnirskih fibula (kat. br. 25-26, T. IV. 1, 2) te dva različita tipa ranolatenskih (kat. br. 27-28, T. IV. 3, 4).
- 3) U treću skupinu ubrajaju se srednjolatenska fibula (kat. br. 29, T. V. 1) i dvije kopljasto-streličaste (kat. br. 30-31, T. V. 2, 3).

1a) Za humačke primjerke fibula starijeg dijela prve skupine najviše analogija nalazimo u starijem dijelu 4. faze srednjodalmatinske skupine.⁴ Analogne pojave zabilježene su i na širem zapadnobalkanskom, južnopanonskom i prialpskom području. Tako u razvoju kultura ovu najstariju skupinu željeznodobnih fibula Humačke zbirke možemo

Collection can also be found outside of the Central Dalmatian group's territory, so that, for example, they can be compared to finds from Glasinac, the Southern Adriatic, Liburnia, the West Balkans, Southern Pannonia, Picenum, Macedonia or even Greece, which will be cited in the individual analysis of each type, i.e. fibula, in the text that follows. Given that very little material from the territory of the Central Dalmatian cultural group has been found and published, the fibulae from the Humac Collection merit a brief study.

The Iron Age fibulae of the Humac Collection are the products of domestic workshops, and their formation was influenced by relations and ties with neighbouring regions, particularly Glasinac, but also Liburnia, the South Adriatic, South Pannonia, the Alpine zone, Italy and Greece. Based on specific examples, I shall endeavour to highlight the basic characteristics and cultural designation of the Iron Age fibula from the Humac Collection. As a decorative and functional element of attire, they are a component for establishing the chronological position of specific phases within the Central Dalmatian group.

Cultural and chronological considerations

All Iron Age fibulae from the Collection analysed in this work can be chronologically placed into three clearly distinguished groups. Only the first group can - based on typological criteria - be further divided into lower and upper horizons.

- 1a) The following fibulae belong to the lower horizon of the first group: fibulae with two buttons on the bow (cat. no. 1-8, P. I. 1-8), crescent fibulae with symmetrically placed perforated foot plate and button-shaped ends (cat. no. 9, P. I. 9), and conical fibulae (cat. no. 10, P. I. 10a, 10b).
- 1b) The upper horizon of the first group includes: conditionally, the fragment of a bowed fibula with crest (cat. no. 11, P. II. 1), a Glasinac-type fibula (cat. no. 12, P. II. 2), a Delmati-type fibula (cat. no. 13, P. II. 3), fragments of a fibula with crescent-shaped hammered bow (cat. no. 14-17, T. II. 4-7), fragments of a spirally spectacle-shaped fibula (cat. no. 18-19, P. III. 1a, 1b, 1c; 2a, 2b), a proto-Certosa fibula (cat. no. 20, P. III. 3), and an Adriatic-type Early La Tène-like fibula (cat. no. 21-24, P. III. 4-7).
- 2) The second group includes fragments of a hinge fibula (cat. no. 25-26, P. IV. 1, 2) and two different Early La Tène-like types (cat. no. 27-28, P. IV. 3, 4).
- 3) The third group encompasses a Middle La Tène fibula (cat. no. 29, P. V. 1) and two spear-headed/arrowhead fibulae (cat. no. 30-31, P. V. 2, 3).

1a) The most analogies to the Humac fibulae of the lower horizon of the first group can be found in the lower horizon of the fourth phase of the Central Dalmatian group.⁴ Analogous

4 Čović 1987b, str. 448, 455, T. XLIX. 3, 6, 8-9; usp. također Batović 1986, str. 30-39, sl. 5. 6, sl. 7. 5.

4 Čović 1987b, p. 448, 455, P. XLIX. 3, 6, 8-9; cf. also Batović 1986, pp. 30-39, Fig. 5. 6, Fig. 7. 5.

usporediti s istarskim, liburnskim, japodskim i picenskim područjem, kulturnom skupinom Donja dolina-Sanski Most, te srednjobosanskom kulturnom skupinom.⁵ Pojedini oblici vezuju se uz glasinračke utjecaje i fazu IVC-2, u razdoblju kada ova kultura ima najveći teritorijalni opseg.⁶

S najvećim brojem primjeraka u Zbirci zastupljene su brončane fibule s dva puceta na luku. Izrađene su od bronce tehnikom lijevanja i savijanja. Po sredini spljoštenog i razvučenog luka s obje strane ukrašene su izbočinama u obliku puceta. Jedan kraj luka prelazi u dvije zavojnice, a potom u iglu. S druge strane luk prelazi u dugačku, pri kraju suženu nogu koja se s donje strane svija u žlijeb o koji se vješala igla (kat. br. 1-8, T. I. 1 - 8).

Njihova pojava zabilježena je na širokom jadranskom i alpskom, halštatskom prostoru na prijelazu 7. i 6. st. pr. Kr.⁷ Ovim tipom fibule srednjodalmatinska je skupina, kao i alpsko područje, povezana ponajprije sa srednjom Italijom - Picenumom.⁸ Iako su kod Liburna obilježje II. faze razvoja kulture, odnosno 7. st. pr. Kr.,⁹ delmatski primjerci formom su bliži italjskim izvornicima. Primjerci iz Nina govore da se ovaj nakit upotrebljavao i kao dio muškog odjevnog asortimana, premda ne isključivo. Fibule su nošene u parovima, na što upućuje položaj žljebova o koje se vješala igla, ovisno o tome jesu li nošene na lijevom ili desnom ramenu.¹⁰ Humački primjerci to potvrđuju. Glasinračko područje ne poznaje taj tip fibula. Najbliže analogije pronalazimo u Gorici,¹¹ Ritkim Liskama kod Duvna¹² i Solinu.¹³ Slične pojave zabilježene su, među ostalim, na japodskom području u mlađem dijelu III. faze,¹⁴ te na području skupine Donja dolina-Sanski Most i njezine faze 2c.¹⁵ Na područje srednjobosanske skupine gdje pripada fazi 4 proširila se vjerojatno iz srednjodalmatinske kulturne skupine.¹⁶ Unatoč tome humački se primjerci mogu dovesti u najužu vezu s picenskim uzorima, gdje su obilježje faze IV.A,¹⁷ premda ih je u Picenumu moguće pratiti već od III. faze, koja se datira u prvu polovicu 6. st. pr. Kr., dok se ovaj tip ne nastavlja dalje u IV.B fazu.¹⁸ One se na području Picenuma datiraju od početka do posljednjeg desetljeća 6. st. pr. Kr.

phenomena were also recorded in the wider Western Balkans, Southern Pannonia and the Alpine zone. Thus, in terms of cultural development, this group of Iron Age fibulae in the Humac Collection can be compared to the Istrian, Liburnian, lapyde and Picenum territories, the cultural group of Donja Dolina-Sanski Most, and the Central Bosnian cultural group.⁵ Individual forms are associated with Glasinac influence and phase IVC-2, in the period when this culture extended over its widest territorial extent.⁶

The highest number of examples in the Collection is the Bronze Age fibulae with two buttons on the bow. They are made of bronze, using the casting and bending technique. The bow, flattened and bent in the middle, is decorated with button-shaped protrusions on both ends. One end of the bow transitions into two coils and then a pin. On the other side, the bow transforms into a long foot that narrows at the end which curves into a groove on the lower side, in which the pin rests (cat. no. 1-8, P. I. 1-8).

They were recorded in the broader Adriatic zone from the seventh to sixth centuries BC.⁷ This fibula type of the Central Dalmatian group is associated primarily with Central Italy - Picenum.⁸ Even though the Liburnian examples bear the features of phase II of their cultural development, i.e. the seventh century BC,⁹ the Delmati examples, by their form, are more akin to the Italic originals. The examples from Nin indicate that this jewellery was used a component of men's attire, although not exclusively. Fibulae were worn in pairs, which is indicated by the position of the grooves on which the pins rested, depending on whether they were worn on the left or right shoulder.¹⁰ The Humac examples confirm this. This type of fibula is not known in Glasinac territory. The closest analogies can be found in Gorica,¹¹ Ritke Liske at Duvno¹² and Solin¹³. Similar examples were recorded, among others, in lapyde territory in the lower horizon of phase III,¹⁴ and in the territory of the Donja Dolina-Sanski Most group and its phase 2c.¹⁵ It probably spread to the Central Bosnian group, where it belongs to phase 4, from the Central Dalmatian cultural group.¹⁶ Despite this, the Humac examples can be most closely associated with the Picenum examples, where they are features of

5 Gabrovec, Mihovilić 1987, str. 310, sl. 17, 6, 9, T. XXXII. 7, T. XXXIII. 4; Batović 1987, str. 350 i dalje; Drechsler-Bižić 1987, str. 402 i dalje; Lollini 1976, str. 133 i dalje; Čović 1987a, str. 244 i dalje; Čović 1987c, str. 496 i dalje
6 Usp. također Batović 1986, str. 30-39, sl. 5, sl. 7.; Š. Batović fibule starijeg dijela 4. faze srednjodalmatinske skupine razmatra u okviru 3. faze delmatske kulture.
7 Glogović 2003, str. 59-62.
8 Lollini 1976, str. 133 i dalje T. IX. 5, 11.
9 Batović 1973, str. 123, T. CIV. 10; Batović 1987, str. 350, sl. 20. 10.
10 Glogović 2003, str. 61.
11 Truhelka 1899, str. 355-357, sl. 18; Čović 1987b, str. 455, T. XLIX. 9.
12 Čović 1969, str. 30 i dalje, sl. 4. 2.
13 Glogović 2003, str. 61, br. 464.
14 Drechsler - Bižić 1987, str. 402 - 404, 406, sl. 23, 7, T. XLIV. 2, 3, 6, 7.
15 Čović 1987a, str. 252.
16 Čović 1965, str. 52, T. XIII. 4.; Čović 1987c, str. 499, 501, T. LII. 24.
17 Lollini 1976, str. 132, 133 i dalje, T. VI. 9.
18 Lollini 1976, str. 129, 132, 135, 136.

5 Gabrovec, Mihovilić 1987, p. 310, Fig. 17, 6, 9, P. XXXII. 7, P. XXXIII. 4; Batović 1987, p. 350 and *passim*; Drechsler-Bižić 1987, p. 402 and *passim*; Lollini 1976, p. 133 and *passim*; Čović 1987a, p. 244 and *passim*; Čović 1987c, p. 496 and *passim*.
6 Cf. also Batović 1986, pp. 30-39, Fig. 5, Fig. 7; Š. Batović examined the fibulae of the lower horizon of phase 4 of the Central Dalmatian group within the framework of phase 3 of the Delmati culture.
7 Glogović 2003, p. 59-62.
8 Lollini 1976, p. 133 and *passim*, P. IX. 5, 11.
9 Batović 1973, p. 123, P. CIV. 10; Batović 1987, p. 350, Fig. 20. 10.
10 Glogović 2003, p. 61.
11 Truhelka 1899, p. 355-357, Fig. 18; Čović 1987b, p. 455, P. XLIX. 9.
12 Čović 1969, pr. 30 and *passim*, Fig. 4. 2.
13 Glogović 2003, p. 61, no. 464.
14 Drechsler-Bižić 1987, pp. 402-404, 406, Fig. 23, 7, P. XLIV. 2, 3, 6, 7.
15 Čović 1987a, p. 252.
16 Čović 1965, p. 52, P. XIII. 4.; Čović 1987c, p. 499, 501, P. LII. 24.

Što se datacije tiče, treba imati u vidu i činjenicu da se materijal iz grobnice Ritke Liske, zajedno s fibulom *a due bottoni* datira u 5. st. pr. Kr.¹⁹ Temeljem iznesenoga, humački se primjerci datiraju u 6. st. pr. Kr. Primjerak iz Vida kod Metkovića dovodi, pak, u vezu južnojadransko područje s delmatskim uzorima.²⁰

Prvoj skupini pripada i ulomak brončane polumjesečaste fibule, sa simetrično postavljenom perforiranom četvrtastom nožnom pločicom sa završetkom u obliku puceta. Fibula je izrađena od bronce, tehnikom lijevanja, a doradivana kovanjem, odnosno raskucavanjem te bušenjem i probijanjem. Po sredini noge fibule nalazi se pet vertikalnih plastičnih rebara u obliku slova V, kao produžetak luka, s dva simetrično postavljena otvora (rupice). Luk je širok i spljošten, sa dvanaest rupičastih perforacija o koje su bili ovješeni lančići. Glava i igla nedostaju (kat. br. 9, T. I. 9).

Primjerak tipa fibule sa simetrično postavljenom nožnom pločicom spadao bi u stariju inačicu fibula s pravokutnom nogom. Područje s kojeg dolaze impulsi za izradu ovog tipa nakita, svakako je Glasinac. Dvjesto vodećim tipovima fibula iz faze Glasinac IV.c2 inspiriraju delmatski majstori: to su dvopetljusti tip brončanih fibula četvrtaste noge s otvorima, te krestaste fibule koje početkom faze imaju simetrično postavljenu nožnu pločicu. Simetrično postavljena noga u odnosu na luk obilježje je glasinačkih fibula od kraja brončanog doba. Dok se prvi tip fibule vezuje za početak faze Glasinac 4c-2, odnosno sredinu i drugu polovinu 6. st. pr. Kr., drugi tip fibule na Glasincu ulazi u širu uporabu tek krajem navedene faze, dakle, po završetku 6. st. pr. Kr. te na prijelazu u 5. st. pr. Kr.²¹ Što se tiče ukrasa noge, glasinačkog urezanog motiva,²² na humačkom je primjerku izveden u plastičnoj formi slova V. U formi luka prepoznajemo sjeverozapadne uzore,²³ koji se preko delmatskog područja dalje kulturnim strujanjima šire prema jugu, za što potvrdu nalazimo u primjerku iz Čilipa.²⁴ Humački primjerak u odnosu na analogne pojave s područja srednjodalmatinske skupine ima simetrično postavljenu nogu u odnosu na luk, te završetak na nozi u obliku puceta. Moguće je da ova tipološka inačica s ukrasom na nozi u obliku puceta ukazuje na određene vremenske razlike. Ali kako je ovo jedini primjerak inačice tipa krestastih fibula sa simetrično postavljenom nožnom pločicom i k tome slučajni pronalazak, ne dopušta preciznije kronološko određenje. Pucetasti izdanci na kraju noge obilježje su mlađih primjeraka glasinačkih fibula s asimetričnom nožnom pločicom. Granicu rasprostiranja ovog tipa fibula prema sjeverozapadu čini područje oko izvora rijeke Cetine.²⁵ Analogije za taj tip fibule na prostoru

the IVA phase,¹⁷ although they can be followed in Picenum already from phase III, which is dated to the first half of the sixth century BC, while this type did not continue on into phase IVB.¹⁸ In the Picenum territory, they are dated from the beginning to the last decade of the sixth century BC.

As to dating, one must keep in mind the fact that the materials from the Ritke Liske grave, together with the fibula *a due bottoni*, are dated to the fifth century BC.¹⁹ Based on the above, dating the Humac examples from the end of the sixth century BC and to the fifth century BC would be entirely justified. The example from Vid, at Metković, is linked to the Southern Adriatic territory with the Delmati models.²⁰

The first group also includes a fragment of a bronze crescent fibula with symmetrically placed perforated rectangular foot plates that have button-shaped endings. The fibula was made of bronze by casting technique, and finished by hammering, and boring and piercing. The middle of the fibula's foot has five vertical sculpted ribs shaped like the letter V, as an extension of the bow, with two symmetrically placed openings (holes). The bow is broad and flat with twelve hole-like perforations on which small chains were hung. The head and pin are missing (cat. no. 9, P. I. 9).

The example of the fibula type with symmetrically placed foot plate would belong to the older variant of fibulae with a rectangular foot. The territory from which the impulse to make this type of jewellery came is certainly Glasinac. The two leading types of Glasinac phase IVc2 fibulae inspired the Delmati craftsmen: these are the double-looped type of bronze fibula with a rectangular foot and openings, and crested fibula which had symmetrically placed foot plates at the beginning of the phase. A symmetrically placed foot in relation to the bow is a feature of the Glasinac fibulae from the end of the Bronze Age. While the first type of fibula is associated with the beginning of the Glasinac phase 4c-2 and the mid- and latter half of the sixth century BC, the second type of fibula became more widely used only at the end of this phase, i.e. at the close of the sixth century BC and at the turn into the fifth century BC.²¹ As to foot decorations, the Glasinac engraved motif²² is rendered on the Humac example in the form of a sculpted letter "V". The north-western models can be recognised in the bow form,²³ which spread further south along cultural currents through the Delmati territory, as confirmed by an example from Čilipi.²⁴ The Humac example, in contrast to and in relation to analogies from the territory of the Central

19 Čović 1969, str. 42.

20 Glogović 2003, str. 62, sl. 466.

21 Benac, Čović 1957, str. 41-42, 44, T. XXXVII. 4.; Čović 1987d, str. 618-619.

22 Benac, Čović 1957, str. 41-42.

23 Usporedi Gabrovec 1970, str. 24-27, 35, karta VII; Gabrovec 1987, str. 156, sl. 9, 13, T. XII. 5, T. XVII. 6; Teržan 1990, str. 49 i dalje.

24 Batović 1988, str. 62, sl. 9. 11; Marijan 2001, str. 76 i d, sl. 15. 9; Glogović 2003, str. 69, T. 54. 506.

25 Glogović 2003, str. 68-70.

17 Lollini 1976, p. 132, 133 and passim, P. VI. 9.

18 Lollini 1976, p. 129, 132, 135, 136.

19 Čović 1969, p. 42.

20 Glogović 2003, p. 62, Fig. 466.

21 Benac, Čović 1957, pp. 41-42, 44, P. XXXVII. 4.; Čović 1987d, pp. 618-619.

22 Benac, Čović 1957, pp. 41-42.

23 Cf. Gabrovec 1970, pp. 24-27, 35, map VII; Gabrovec 1987, p. 156, Fig. 9, 13, P. XII. 5, P. XVII. 6; Teržan 1990, p. 49 and passim.

24 Batović 1988, p. 62, Fig. 9. 11; Marijan 2001, p. 76 and passim, Fig. 15. 9; Glogović 2003, p. 69, P. 54. 506.

srednjodalmatinske skupine nalazimo u Gorici²⁶ i Ritkim Liskama kod Duvna.²⁷ Humački primjerak, analogno navedenim pojavama s Glasinca, datiramo u kraj 6. st. te početak 5. st. pr. Kr.²⁸ Osnovni elementi ovog tipa fibule u idućem razdoblju bit će kombinirani s drugačijim oblikom noge, što znači da će predstavljati i nov, svakako mlađi, oblik fibule.

Jedini primjerak čunjaste fibule pronađen na području srednjodalmatinske skupine, prezentiran je u Humačkoj zbirci. Izrađen je od bronce tehnikom lijevanja i iskucavanja. Manjih je dimenzija, luka ukrašena plastičnim ornamentom. Dugačka noga, koja danas nije sačuvana, na kraju je bila ukrašena profiliranim pucetom²⁹ (kat. br. 10, T. I. 10 a, b). Luk je po sredini ukrašen uzdužnim plastičnim motivom, a na krajevima luka isti je motiv okomito postavljen.³⁰ Čunjaste fibule vrlo su raznovrsne, a do danas nisu monografski obrađene. S italskoga tla tip se proširio na zapadnobalkansko područje. Humački primjerak kombinacija je glasinačkih i italskih uzora, nastao u delmatskim radionicama. Ono što humački primjerak približava Glasincu (s primjercima, također, nastalim prema starijim italskim) oblik je i ukras luka. Izdužena četvrtasta noga delmatske je forme, za razliku od Glasinca, gdje je trokutasta, te završava alkicom.³¹ Ali na formiranje delmatskog primjerka očigledno su utjecali i italski uzori, jer noga ne završava alkicom, nego profiliranim pucetom. Ukras noge u obliku lukovičastog puceta nastao je pod utjecajem italskih fibula, čiji je oblik karakterističan za velik broj fibula, npr. *a due bottoni*, kakve su zastupljene upravo u ovoj Zbirci.³² S obzirom na to da se karakterističan oblik pojavljuje na samom početku glasinačke faze IVC-2, ili sredinom 6. st., ta činjenica opravdava pretpostavku datacije humačkog primjerka u drugu polovinu 6. st. pr. Kr.³³ Slična pojava na južnojadranskom primorju zabilježena je u Pržinama kod Gacka, datirana u 5. st. pr. Kr.³⁴ Upravo taj primjer spretno kombinacije glasinačkih i italskih radionica išao bi u prilog neovisnosti i samostalnom razvoju delmatskog zanatstva 6. st. Mlađi dio prve skupine fibula vezuje se uz mlađi dio 4. faze srednjodalmatinske skupine. To razdoblje karakteriziraju jaki grčki utjecaji, koji će se nastaviti i u sljedećim stoljećima. Posebno

Dalmatian group, has a symmetrically placed foot in relation to the bow, and a button-shaped ending on the foot. It is possible that this typological variant with button-shaped decoration on the foot indicates a certain chronological difference. But since this is the sole example of the variant of the crested fibula type with symmetrically placed foot plate, and given that it is a chance find, there is no way to make a precise chronological determination. Button-shaped extensions at the end of the foot are a feature of younger examples of Glasinac fibulae with asymmetric foot plates. The boundary of the extent of this fibula type in the north-west is the territory around the source of the Cetina River.²⁵ Analogies to this fibula type in the territory of the Central Dalmatian group can be found in Gorica²⁶ and Ritke Liske at Duvno.²⁷ The Humac example, analogous to the aforementioned pieces from Glasinac, have been dated to the end of the sixth century and beginning of the fifth century BC.²⁸ The basic elements of this type of fibulae in the coming period will be combined with another foot shape, which means that it will constitute a new and certainly younger form of fibula.

The sole example of a conical fibula found in the territory of the Central Dalmatian group is present in the Humac Collection. It is made of bronze by casting and embossing technique. It is small and the bow is decorated with a sculpted ornament. The long foot, which is no longer preserved, was decorated at the end with an articulated button²⁹ (cat. no. 10, P. I. 10 a, b). The bow is decorated in the middle with a lengthwise sculpted motif, while at the ends of the bow they are vertically placed.³⁰ Conical fibulae are every diverse, and thus far they have not been covered in a monograph. The type spread from Italic soil to the Western Balkans. The Humac example is a combination of Glasinac and Italic sources, and it emerged in Delmati workshops. What makes the Humac example similar to the Glasinac piece (with examples which also emerged from older Italic models) is the form and decoration of the bow. The extended rectangular foot is Delmati in form, in contrast to the Glasinac example which is triangular and terminates in a small ring.³¹ But the formation of the Delmati example was obviously not influenced by the Italic examples, because the foot does

26 Truhelka 1899, str. 353, 354, sl. 16.

27 Čović 1969, str. 41, 44 i dalje, sl. 3.

28 Isti razvojni i kronološki put, kad su u pitanju primjerci krestastih fibula iz južnojadranskog primorja, utvrdio je i Š. Batović (Batović 1988, str. 62-65, sl. 9. 11; sl. 12. 3). Primjerke iz istočne Hercegovine i južne Dalmacije B. Marijan okvirno datira u 4. fazu željeznog doba na južnojadranskom primorju, koja se u paralelnom razvoju kultura kronološki podudara s istodobnim starijim dijelom srednjodalmatinske faze (Marijan 2001, str. 76 i dalje). R. Vasić stonske i humačke primjerke te uvjetno jedan gorički okvirno datira u razdoblje od 6. do 4. st. pr. Kr. (Vasić 1987, str. 52).

29 Taj oblik fibule sačuvan je u crtežu što ga donosi Čović 1985, T. IV. 3.

30 Čović 1985, str. 55, T. IV. 3; Čović 1987b, T. XLIX. 3.

31 Benac, Čović 1957, str. 42, 43, 50, T. XXXVIII, 8-9, T. XXXIX, 18; Čović 1987d, str. 619, T. LXII, 28, 33.

32 Benac, Čović 1957, str. 43, bilj. 136.; Lollini 1976, str. 137-150.

33 Benac, Čović 1957, str. 42, 43.

34 Marijan 2001, str. 99, 100, T. 17. 1.

25 Glogović 2003, pp. 68-70.

26 Truhelka 1899, pp. 353, 354, Fig. 16.

27 Čović 1969, p. 41, 44 and passim, Fig. 3.

28 The same developmental and chronological trajectory, when speaking of examples of crested fibulae from the Central Adriatic littoral, were cited by Š. Batović (Batović 1988, pp. 62-65, Fig. 9. 11; Fig. 12. 3); B. Marijan generally dated the examples from Eastern Herzegovina and Southern Dalmatia to phase 4 of the Iron Age in the Southern Adriatic littoral, which in the parallel growth of cultures chronologically corresponds to the coterminous lower horizon of the Central Dalmatian phase (Marijan 2001, p. 76 and passim). R. Vasić generally dated the Ston, Humac and, conditionally, one Gorica example to the sixth-fourth centuries BC (Vasić 1987, p. 52).

29 This form of fibula was preserved in a sketch published by Čović 1985, P. IV. 3.

30 Čović 1985, pp. 55, P. IV. 3; Čović 1987b, P. XLIX. 3.

31 Benac, Čović 1957, p. 42, 43, 50, P. XXXVIII, 8-9, P. XXXIX, 18; Čović 1987d, p. 619, P. LXII, 28, 33.

obilježje tom razdoblju daje vrsta fibule koja se razvila pod grčkim utjecajem, a nastala je posredstvom glasićkog područja. I dalje je očit kulturni utjecaj susjednoga liburnskog područja, ali sada u znatno manjoj mjeri nego u prethodnom razdoblju. Razdoblje je obilježeno samostalnim delmatskim zanatstvom, potaknuto impulsima s navedenih područja.

Ulomak fibule kojoj zbog fragmentarnosti nije moguće točno odrediti kronološku pripadnost, uvjetno sam smjestila u ovu skupinu. Radi se o djelomično sačuvanoj lučnoj fibuli s krestom na luku. Izrađena je od bronce, tehnikom lijevanja, a dorađena je kovanjem ili raskucavanjem. Na dijelu sačuvanog luka preostalo je devet pucetastih izdanaka, dok dva nedostaju. Fibuli nedostaju glava, igla i noga kao najvažniji tipološki elementi (kat. br. 11., T. II. 1). Najvjerojatnije je imala četvrtastu nožnu pločicu, a s obzirom na to je li bila postavljena simetrično, odnosno asimetrično na luk, različito bi se mogla datirati. Krestaste fibule glasićki su tip nakita karakterističan za fazu Glasinac IV c-2 i upravo su obilježje cijele ove faze.³⁵ Navedeni oblik kreste gotovo je identičan s krestastim završetkom na razvođu remenja konjske opreme u obliku križnog tutula s lunulastim ukrasim dodatkom iz kneževskog groba Osovo II, 1. Važno je istaknuti da ovaj predmet i cijeli grob pripadaju fazi Glasinac IVc-1, datiranoj u razdoblje 625.-550. g. pr. Kr.³⁶ U sljedećoj fazi, IVc-2, krestasti završetak javlja se osim na fibulama i na kalotnim kopčama.³⁷ S područja srednjodalmatinske skupine poznati su primjerci iz Crvenice,³⁸ Rakitna.³⁹ Fibuli nedostaje najvažniji tipološko-kronološki element (noga), pa se može datirati na kraj 6. st. pr. Kr. Pucetasti izdanci, kao na navedenom ulomku, mogli su izvršiti utjecaj na formiranje šiljatih dodatka na nozi i glavi fibula s asimetrično postavljenom četvrtastom nožnom pločicom "delmatskog" tipa.⁴⁰ S glasićkog područja krestasto modeliranje fibula proširilo se i na Donju dolinu. Ondje je pronađena fibula u grobnoj cjelini unutar faze 2c, koja se datira u razdoblje 525.-500. g. pr. Kr.⁴¹ Iz Glasinca se manira krestastog modeliranja luka proširila i na područje srednjobosanske skupine unutar faze 4, datirane u 550.-450. g. pr. Kr.⁴²

Primjerak koji je svojim elementima utjecao na izradbu nakita tipičnog za područje srednjodalmatinske skupine, navodno je brončana fibula tzv. glasićkog tipa. Izrađena je od bronce, tehnikom lijevanja, a dorađena je kovanjem ili raskucavanjem i savijanjem. Luk je ovalna presjeka, a nožna pločica sa sedlastim ulegnućem na gornjem dijelu asimetrično je postavljena u odnosu na luk. U dnu luka koji je savijen u petlju, provučena je igla koja

not terminate in a small ring but rather in an articulated button. The decoration of the foot in the form of a bulb-shaped button emerged under influences from Italy, whose form is characteristic of a high number of fibulae, i.e. "*a due bottoni*", which are in fact present in this Collection.³² Given that the characteristic form appeared at the very onset of Glasinac phase IVc-2, or the mid-sixth century, this fact justifies the assumed dating of the Humac example to the second half of the sixth century BC.³³ A similar example in the Southern Adriatic littoral was recorded in Pržine at Gacko, dated to the fifth century BC.³⁴ It is precisely this example of a deft combination of Glasinac and Italic workshops which would back the possible presence of independent and autonomous development of Delmati craftsmanship in the sixth century.

The upper horizon of the first group of fibulae is tied to the upper horizon of phase 4 of the Central Dalmatian group. This period is characterised by a strong Greek influence that would continue in the subsequent centuries. A special feature of this period is a fibula type which developed under Greek influence, and it emerged with mediation from the Glasinac territory. The cultural influence from neighbouring Liburnia is still present, but now to a much lesser extent than in the preceding period. The period was characterised by independent Delmati craftsmanship, prompted by impulses from the aforementioned territories.

I classified the fibula fragment which cannot be chronologically determined - precisely due to its fragmentary state - into this group. This is a partially preserved bowed fibula with a crest on the bow. It is made of bronze by casting technique, and finished by working or hammering. Nine button-shaped extensions remain on the preserved portion of the bow, while two are missing. The fibula is missing its head, pin and foot and the most important typological elements (cat. no. 11, P. II. 1). It probably had a rectangular foot plate, and it could be differently dated depending on whether it was placed symmetrically or asymmetrically on the bow. Crested fibulae are a Glasinac type jewellery characteristic of Glasinac phase IV c-2, and they were indeed emblematic of this entire phase.³⁵ This crest shape is almost identical to the crest-like ending on the riding harness strap-divider shaped like a tutulus with lunular decorative addition from the princes' grave of Osovo II, 1. It is vital to point out that this piece and the entire grave belong to Glasinac phase IVc-1, dated to 625-550 BC.³⁶ In the next, IVc-2 phase, this crested ending appeared not only on fibulae but also calotte-shaped buckles.³⁷ Examples from the Central Dalmatian group territory are known from Crvenica,³⁸ and Rakitan.³⁹ The fibula is missing its most important typological and

35 Benac, Čović 1957, str. 44, 50, T. XXXIV, 6, T. XXXII, 9; Čović 1987d, str. 619, T. LXII, 18.

36 Čović 1987d, str. 611, T. LXII. 2.

37 Čović 1987d, str. 621, 622, LXII. 8, 29.

38 Čović, 1969, str. 30 i dalje, sl. 3; Čović 1987b, T. XLIX. 8.

39 Radimsky 1891, str. 421, sl. 15.

40 Vasić 1987, str. 52.

41 Čović 1987a, str. 252, T. XXVIII. 6.

42 Čović 1987c, str. 499, T. LII. 22.

32 Benac, Čović 1957, p. 43, note 136; Lollini 1976, pp. 137-150.

33 Benac, Čović 1957, pp. 42, 43.

34 Marijan 2001, p. 99, 100, P. 17. 1.

35 Benac, Čović 1957, pp. 44, 50, P. XXXIV, 6, P. XXXII, 9; Čović 1987d, p. 619, P. LXII, 18.

36 Čović 1987d, p. 611, P. LXII. 2.

37 Čović 1987d, pp. 621, 622, LXII. 8, 29.

38 Čović, 1969, p. 30 and passim, Fig. 3; Čović 1987b, P. XLIX. 8.

39 Radimsky 1891, p. 421, Fig. 15.

čini pet zavojnica (kat. br. 12, T. II. 2).⁴³ Navedeni tip fibule ima svoj prauzor u Grčkoj, s bogato ukrašenom nogom, koji pripada vremenu "kasnoga geometrijskog stila". Rasprostranjen je na središnjem Balkanu i Podunavlju u velikom broju varijanata i derivata.⁴⁴ Humačka fibula središnjobalkanske forme, nepoznata nalazišta, iz šire okolice Ljubuškoga, vezuje se uz glasinaki kulturni krug. Najviše sličnosti s humačkim primjerkom ima tip Marvinci-Gogošu.⁴⁵ Navedeni tip s područja grčke Makedonije širi se sjevernije gdje se datira na početak 5. st. pr. Kr.⁴⁶ Poznati primjerci sa zapadobalkanskog područja potječu većinom iz Hercegovine i južne Dalmacije, što je ujedno i granica rasprostiranja prema jugozapadu, odnosno zapadu.⁴⁷

Primjerci fibula neukrašene noge, kakav je i ovaj humački, nastali su po uzoru na one od plemenitih metala.⁴⁸ Navedena fibula jedini je za sada primjerak ovog tipa u zapadnoj Hercegovini. Čović drži da ove fibule traju na Glasincu od druge polovice ili kraja 6. st. pr. Kr. Također tvrdi da se te fibule javljaju krajem faze IVc-2, a da su u fazi Va karakterističan oblik nakita, datiran u 500.-350. g. pr. Kr.⁴⁹ S tog područja tip se najvjerojatnije proširio u srednjodalmatinsku skupinu, gdje je obilježio prvu polovinu 5. st. pr. Kr. Premda primljen posredstvom Glasinca, humački primjerak fibule navodno je utjecao na formiranje tipično delmatskih fibula:⁵⁰ tzv. fibule s asimetrično postavljenom četvrtastom nožnom pločicom "delmatskog" tipa sa šiljatim dodacima na glavi i nozi, polumjesečaste fibule perforirana luka s asimetrično postavljenom nožnom pločicom i fibule asimetrične pravokutne noge sa šarnirskom glavom koje lokalna obilježja dobivaju u domaćim radionicama, tipične upravo za hercegovačko područje.⁵¹

Brončana fibula delmatskog tipa kojoj nedostaju glava, igla i izdanak u obliku puceta na kraju asimetrično postavljene nožne pločice. Izrađena je od bronce, tehnikom lijevanja, a dorađena je kovanjem, savijanjem i iskucavanjem. Luk fibule deltoidnog presjeka ukrašen je snopovima dubljih rustičnih ureza, koji nalikuju kanelurama, dok je noga ukrašena motivom urezanih šrafiranih trokuta s rombovima u negativu (kat. br. 13, T. II. 3).⁵² Impulsi za izradbu tog tipa nakita u pogledu oblika noge stižu s kulturno naprednijega glasinakog područja i vezuju se uz

chronological element (the foot), so, given this, it may be dated to the end of the sixth century BC. Button-shaped extensions, as on the aforementioned fragment, may have influenced the formation of pointed additions on the foot and head of fibulae with asymmetrically placed rectangular foot plates of the "Delmati" type.⁴⁰ The crested fibula modelling expanded from the Glasinac territory to Donja Dolina as well. Here a fibula was discovered in a grave unit within phase faze 2c, which has been dated to 525-500 BC.⁴¹ The crested modelling of bows also spread from Glasinac to the territory of the Central Bosnian group within phase 4, dated to 550-450 BC.⁴²

The example with elements which influenced the production of jewellery typical of the Central Dalmatian group's territory is allegedly the so-called Glasinac-type bronze fibula. It is made of bronze, by casting technique, and finished by working or hammering and drawing. The bow has an oval cross-section, while the foot plate with saddled depression on the upper portion is placed asymmetrically in relation to the bow. At the bottom of the bow, which is bent into a loop, a pin is pulled through, making five coils (cat. no. 12, P. II. 2).⁴³ This type of fibula has its archetype in Greece with a richly-decorated foot which belongs to the period of the "Late Geometric style". It was widespread in the Central Balkans and Danubian Basin in a broad array of variants and derivatives.⁴⁴ The Humac fibula of Central Balkan form, from an unknown site in the wider Ljubuški environs, is a classical Novi Pazar-Atenica type fibula, and it is associated with the Glasinac cultural sphere.⁴⁵ Well-known examples from the Western Balkans largely come from Herzegovina and Southern Dalmatia,⁴⁶ which is also the boundary of their presence in the south-west and west.⁴⁷

Examples of fibulae that have an undecorated foot, like this Humac piece, were modelled after those made of precious metals.⁴⁸ The aforementioned fibula is the only example of this type in Western Herzegovina. Čović maintained that these fibulae endured in Glasinac from the latter half or end of the sixth century BC. He also asserted that these fibulae appeared at the end of phase IVc-2 and that they were a characteristic form of jewellery in phase Va, dated to 500-350 BC.⁴⁹ From this territory, the type spread to the Central Dalmatian group, where it became a feature of the first half of the fifth century BC. Although received via Glasinac, the Humac example of a fibula allegedly influenced the

43 Čović 1985, str. 55, T. IV. 4.; Čović 1987b, str. 455.

44 Vasić 1987, str. 41 i dalje.

45 Benac, Čović 1957, str. 43, 44, T. XXXIV. 1, 2, T. XXXVII. 2, 21, 22; Vasić 1999, str. 74-77.

46 Vasić 1987, str. 43-46.

47 Marić 1959, str. 92, 93, T. II. 2, 4; Truhelka 1901, str. 7, 8, sl. 5, sl. 6, sl. 7; Marić 1977, str. 107, sl. 4, T. II. 4; Marijan 2001, str. 87, 88, sl. 19. 3-5, T. XI. 2-3.

48 Vasić 1987, str. 46.

49 Čović 1987d, str. 624, 630-631, T. LXIV. 4, 9.

50 Čović 1987b, str. 455.

51 Vasić 1985, str. 124, bilj. 17.

52 Danas fibuli nedostaje završetak noge u obliku puceta, koji je poznat sa crteža (Čović 1985, T. IV. 6.).

40 Vasić 1987, p. 52.

41 Čović 1987a, p. 252, P. XXVIII. 6.

42 Čović 1987c, p. 499, P. LII. 22.

43 Čović 1985, p. 55, P. IV. 4.; Čović 1987b, p. 455.

44 Vasić 1987, p. 41 and passim.

45 Benac, Čović 1957, p. 43, 44, P. XXXIV. 1, 2, P. XXXVII. 2, 21, 22; Vasić 1999, pp. 74-77.

46 Vasić 1987, str. 43-46.

47 Marić 1959, p. 92, 93, P. II. 2, 4; Truhelka 1901, p. 7, 8, Fig. 5, Fig. 6, Fig. 7;

Marić 1977, p. 107, Fig. 4, P. II. 4; Marijan 2001, p. 87, 88, Fig. 19. 3-5, P. XI. 2-3.

48 Vasić 1987, p. 46.

49 Čović 1987d, pp. 624, 630-631, P. LXIV. 4, 9.

skupinu Novi Pazar.⁵³ Utjecaj Glasinca zapaža se i kod formiranja zadelbljanoga gornjeg ruba noge i pucetastog ispupčenja, dok ukrašeni luk romboidna presjeka također susrećemo na navedenom području.⁵⁴ Raznovrsnost i kombinacija pravokutne noge s različitim formama svjedoči o sposobnosti delmatskih radionica da same izrađuju određene forme na osnovi pojedinih stranih elemenata. Fibule ovog tipa javljaju se na tlu istočne Hercegovine u fazi 4, koja se datira od sredine 6. st. pr. Kr. do 475. g. pr. Kr.⁵⁵ Iz faze 5 postoji derivat ove fibule; sukladno razvoju tipa, datira se u 5. st. pr. Kr.⁵⁶ Ostali primjerci s područja srednjodalmatinske skupine raznolikog su i neobičnog izgleda, kao primjerice fibule iz Gorice,⁵⁷ Zagradine na Rakitnu,⁵⁸ iz Postranja,⁵⁹ Crvenice,⁶⁰ Otišića,⁶¹ Posušja⁶² i Vašarovina kod Livna.⁶³ Humački primjerak proizvod je domaćeg zanatstva sredine 5. st. pr. Kr. S područja srednjodalmatinske skupine proširio se i na područje istočne Hercegovine.

Pet je primjeraka fibula polumjesečasto raskovana luka u Humačkoj zbirci, ali ni jedan nije cjelovit. Izrađene su od bronce. Pri izradi korištene su razne tehnike i postupci: u prvom redu lijevanje, a doradivane su kovanjem ili raskucavanjem, bušenjem, rezanjem, savijanjem, omatanjem, probijanjem. Fibule, premda istog tipa, posebnih su svojstava, koja ukazuju na njihovu kronološku poziciju unutar skupine. Element diferencijacije bio bi položaj noge u odnosu na luk, te oblik završetka noge. Kako je već istaknuto, mlađoj varijanti pripadaju fibule na kat. br. 14-17., T. II. 4-7. Zamjećuje se kombinacija već poznatog elementa, u ovom slučaju raskovanoga i perforiranog luka, s oblikom noge koji se vezuje uz tip fibule Novi Pazar. Do izražaja dolazi sposobnost delmatskih obrtnika koji kombinacijom različitih elemenata proizvode nakitne predmete za potrebe vlastite klijentele. Dok ispupčenja na kraju noge u obliku puceta nalazimo na području Glasinca u vremenu IVc-2 faze,⁶⁴ primjerke asimetrično postavljene noge sa šiljastim ispupčenjima delmatske fibule približava novopazarskom uzoru. Daljnjom evolucijom ovih elemenata unutar same skupine nastaju specifično delmatske forme nakita šiljastih dodataka na luku. U Humačkoj zbirci zastupljene su tri različite varijante navedenog tipa fibule.

Prva je predstavljena krestastom fibulom sa simetrično postavljenom perforiranom nožnom pločicom i pucetastim završetkom, a pripada ovdje izdvojenoj prvoj skupini fibula (kat.

formation of the typical Delmati fibulae:⁵⁰ so-called fibulae with asymmetrically placed rectangular foot plates of the "Delmati" type with pointed additions on the head and foot, and crescent fibulae with perforated bows and asymmetrically placed foot plates and fibulae with an asymmetric rectangular foot with hinged head which assumed local features in domestic workshops, typical precisely of Herzegovinian territory.⁵¹

The Delmati-type bronze fibula is missing its head, pin and button-shaped extension on the end of the asymmetrically placed foot plate. It is made of bronze, by casting technique, and finished by working, drawing and embossing. The fibula's bow has a deltoid cross-section, decorated with bunches of deeper, rustic incisions, which resemble flutes, while the foot is decorated with motifs of engraved cross-hatched triangles with recessed rhombuses (cat. no. 13, P. II. 3).⁵² The inspiration to craft this type of jewellery with a view to the foot shape came from the culturally more advanced Glasinac territory and is associated with the Novi Pazar group.⁵³ The influence of Glasinac can also be observed in the formation of the thickened upper edge of the foot and the button-shaped protrusion, while the decorated bow with rhomboid cross-section has also been encountered in this territory.⁵⁴ The diversity and combinations of the rectangular foot with different forms testifies to the capability of Delmati workshops to craft specific forms themselves on the basis of individual outside elements. Fibulae of this type appeared in Eastern Herzegovina in phase 4, which is dated from the mid-sixth century BC to 475 BC.⁵⁵ There is a derivative of this fibula from phase 5, and based on the development of this type it is dated to the fifth century BC.⁵⁶ The remaining examples from the Central Dalmatian group's territory are different and unusual in appearance, such as the fibulae from Gorica,⁵⁷ Zagradina at Rakitan,⁵⁸ Postranje,⁵⁹ Crvenica,⁶⁰ Otišić,⁶¹ Posušje⁶² and Vašarovine at Livno.⁶³ The Humac example is the product of domestic artisanship of the mid-fifth century BC. It spread from the Central Dalmatian group's territory to Eastern Herzegovina.

There are five examples of fibulae with crescent-shaped hammered bows in the Humac collection, but not one is whole.

53 Čović 1987b, str. 455.

54 Benac, Čović 1957, str. 44, T. XXXVI. 17, T. XXXVII. 12.

55 Marijan 2001, str. 74, 78, T. 2. 10, 11, T. 10. 1, sl. 15. 1, 6.

56 Marijan 2001, str. 87, T. 15. 3

57 Truhelka 1899, str. 353, 354, sl. 13, 14.

58 Radimsky 1891, str. 421, sl. 13, sl. 14.

59 Bulić 1898, T. 5. 6, sl. 41, 42.

60 Čović 1969, str. 30 i dalje, sl. 4. 3.

61 Marović 1984, str. 56, 57, sl. 23. 13.

62 Fiala 1895, str. 270, 271, sl. 76.

63 Čović, Nikić 1983, str. 88 i dalje, T. I. 2.

64 Benac, Čović 1957, str. 44, T. XXXVI. 17, T. XXXVII. 12.

50 Čović 1987b, p. 455.

51 Vasić 1985, p. 124, note 17.

52 Today the fibula is missing the button-shaped end of its foot, which is known from a sketch (Čović 1985, P. IV. 6.).

53 Čović 1987b, p. 455.

54 Benac, Čović 1957, p. 44, P. XXXVI. 17, P. XXXVII. 12.

55 Marijan 2001, p. 74, 78, P. 2. 10, 11, P. 10. 1, Fig. 15. 1, 6.

56 Marijan 2001, p. 87, P. 15. 3

57 Truhelka 1899, p. 353, 354, Fig. 13, 14.

58 Radimsky 1891, p. 421, Fig. 13, Fig. 14.

59 Bulić 1898, P. 5. 6, Fig. 41, 42.

60 Čović 1969, p. 30 and passim, Fig. 4. 3.

61 Marović 1984, p. 56, 57, Fig. 23. 13.

62 Fiala 1895, p. 270, 271, Fig. 76.

63 Čović, Nikić 1983, p. 88 and passim, P. I. 2.

br. 9, T. I. 9). Drugoj, mlađoj, varijanti pripadala bi polumjesečasta fibula s pucetastim završetkom asimetrično postavljene pravokutne noge (kat. br. 15, 17, T. II. 5, 7), dok bi treća varijanta bila predstavljena s dva primjerka polumjesečastih fibula šiljastog završetka asimetrično postavljene pravokutne noge (kat. br. 14, 16, T. II. 4, 6). Pucetasti dodaci na kraju asimetrično postavljene noge u odnosu na luk pripisuju se utjecajima glasinakčoga kulturnog kruga te se smatraju pretečom šiljastih dodataka.⁶⁵

Analogije ovim primjercima nalazimo na susjednom južnojadranskom području, u Stonu,⁶⁶ te u istočnoj Hercegovini, iz tumula u Grebnicama kod Ljubomira.⁶⁷ Taj tip fibule, kojoj najvažnije kronološko obilježje daje asimetrično postavljena četvrtasta noga u odnosu na luk, datira se u prvu polovicu, odnosno sredinu 5. st. pr. Kr., a tip je vjerojatno bio u uporabi i početkom 4. st. pr. Kr.

Dva primjerka naočalastih fibula loše su očuvana (kat. br. 18-19., T. III. 1. 2). Jedan primjerak izlomljen je u 3 komada (kat. br. 18, T. III. 1a, b, c), dok je drugi primjerak sačuvan u dva ulomka, na temelju kojih se može rekonstruirati prvobitni oblik (kat. br. 19., T. III. 2a, 2b). Navedene fibule izrađene su od bronce. Pri izradi korištene su razne tehnike i postupci, u prvom redu lijevanje, a doradivane su kovanjem ili raskucavanjem, savijanjem i omatanjem. Fibule su izrađene od brončane žice kružnoga presjeka, savijene u dvije spiralne pločice, a na sredini je prvotno žica bila savijena u obliku osmice. Jednom primjerku sačuvana je brončana pločica od dvostrukog lima (kat. br. 18, T. III. 1c), koja je izvorno bila pričvršćena čavličima za središta spiralnih diskova, tako da je s vanjske strane ostala sačuvana mala rozeta. Naočalaste fibule s osmicom u sredini, različitih dimenzija, široko su rasprostranjen oblik nakita kasnoga brončanog i starijega željeznog doba.⁶⁸ S područja srednjodalmatinske skupine poznate su dvije varijante. Prva skupina fibula, načinjena iz jednog dijela, s iglom, nosi obilježja zaleđa istočne jadranske obale. Raširene su od svetolucijske skupine u Sloveniji do Albanije, a na područje zapadne Hercegovine stigle su iz Bosne.⁶⁹ Druga inačica predstavljena je vrpčastom pločicom na stražnjem dijelu.⁷⁰ Prema mišljenju Š. Batovića, taj drugi tip, kojem po Čoviću mišljenju pripadaju oba humačka primjerka,⁷¹ nastao je u liburnskoj kulturi, u 9. st. pr. Kr., odakle se proširio na područje srednjodalmatinske skupine,⁷² južnojadransko područje,⁷³ u Picenum i u južnu

They are made of bronze. Various techniques and processes were employed in their production: casting first and foremost, while they were finished by hammering, boring, cutting, drawing, folding and perforation. Although the same type, these fibulae have specific qualities, which indicate their chronological position within the group. A differentiating element would be the position of the foot in relation to the bow, and the form of the foot ending. As already stressed above, the fibulae under cat. no. 14-17, P. II. 4-7 belong to the younger variant. Notable is the combination of an already known element, in this case the hammered and perforated bow, and a foot shape associated with the Novi Pazar type fibula. What came to the fore was the ability of the Delmati artisans to combine various elements to produce articles for the needs of their own clientele. While button-shaped protrusions at the end of the foot can be found in Glasinac territory during phase IVc-2,⁶⁴ examples of an asymmetrically placed foot with pointed protrusions brought the Delmati fibula closer to their Novi Pazar models. The further evolution of these elements within the group itself led to the emergence of specific Delmati forms of jewellery with pointed additions on the bow. Three distinct variants of this fibula type are present in the Humac collection.

The first is present in the form of a crested fibula with symmetrically placed perforated foot plate and button-shaped ending, and it belongs to the fibula group distinguished here (cat. no. 9, P. I. 9). The second, younger variant entails a crescent fibula with button-shaped ending and asymmetrically placed rectangular foot (cat. no. 15, 17, P. II. 5, 7), while the third variant is present in two examples of crescent fibulae with pointed endings of the asymmetrically placed rectangular foot (cat. no. 14, 16, P. II. 4, 6). The button-shaped addition at the end of the asymmetrically placed foot in relation to the bow is ascribed to the influence of the Glasinac cultural sphere, and it is deemed the predecessor to the pointed addition.⁶⁵

Analogies to these examples can be found in the neighbouring Southern Adriatic area in Ston,⁶⁶ and in Eastern Herzegovina from the tumulus in Grebnice at Ljubomir.⁶⁷ This fibula type, which is given its most important chronological feature by the asymmetrically placed rectangular foot in relation to the bow, is dated to the first half and middle of the fifth century BC, and the type was probably in use even at the beginning of the fourth century BC.

The two examples of spiral/spectacle-shaped fibulae are poorly preserved (cat. no. 18-19, P. III. 1. 2). One example is broken into three pieces (cat. no. 18, P. III. 1a, b, c), while another example is preserved in two fragments, on which basis its original form can be reconstructed (cat. no. 19, P. III. 2a, 2b). These fibulae are made of bronze. Various techniques and processes were used to make them, first of all casting, and they were finished by hammering, bending

65 Vasić 1987, str. 52.

66 Batović 1988, str. 65, sl. 12. 3; Marijan 2001, str. 76, 77, sl. 15. 10.

67 Marijan 2001, str. 76 i dalje sl. 15. 7. T. 3. 1, 2.

68 Glogović 2003, str. 23 i dalje.

69 Batović 1976, str. 41, karta 4. Batović 1986, str. 29, sl. 4.

70 Batović 1986, str. 26-30, sl. 4. 5, 6.

71 Čović 1985, str. 55. U vrijeme kada je B. Čović pisao o ovom materijalu, zacijelo su fibule bile sačuvane, jer za obje navodi da su "s osmicom u sredini i nosačima od dvostruke brončane pločice", premda se drugi nosač u knjizi inventara ne spominje.

72 Batović 1986, str. 28, sl. 4:6; sl. 5:5; Batović 1987, str. 350, 351.

73 Batović 1988, str. 62, str. 12, 1; Marijan 2001, str. 67, sl. 13. 5.

64 Benac, Čović 1957, p. 44, P. XXXVI. 17, P. XXXVII. 12.

65 Vasić 1987, p. 52.

66 Batović 1988, p. 65, Figs. 12. 3; Marijan 2001, pp. 76, 77, Figs. 15. 10.

67 Marijan 2001, p. 76 and passim, Fig. 15. 7. P. 3. 1, 2.

Italiju,⁷⁴ sukladno liburnskoj dominaciji Jadranom od 8. do 5. st. pr. Kr. D. Glogović taj tip fibule u liburnskoj kulturi datira od 8. st. pr. Kr. do u kasno 6. st. pr. Kr.; najsjeverniji nalaz potječe s otoka Krka, a južna granica rasprostranjenosti je rijeka Krka.⁷⁵ Najbliže analogije nalazimo u Gorici kod Gruda,⁷⁶ u dvjema zajedničkim grobnicama u Vašarovinama kod Livna (čiji se materijal datira od polovice 5. do polovice 4. st. pr. Kr.),⁷⁷ u okolici Otišića kod Sinja,⁷⁸ s nepoznata nalazišta između Klisa i Sinja te s nepoznata nalazišta u okolici Splita.⁷⁹

Analogno dataciji grobnice u Vašarovinama, gdje je pronađena fibula istog tipa, humačke primjerke možemo datirati u kraj 5. i prvu polovinu 4. st. pr. Kr.

Fibula masivnog luka romboidnog presjeka čiji luk prelazi u dugu nožicu s kuglastim završetkom, u literaturi je poznata pod nazivom *predcertosa*.⁸⁰ Držac igle zauzima čitavu dužinu nožice i ima C-presjek. Fibuli nedostaju igla i glava (kat. br. 20., T. III. 3). Svojedobno se mislilo kako se iz ovog tipa fibule razvio oblik *certosa*, pa su se u literaturi nazivale *protocertoškima*, potom *predcertoškim* jer su obilježje faze Ha C2-D1.⁸¹ Prema mišljenju Š. Batovića ovaj tip fibule nastao je u liburnskoj kulturi, odakle se proširio na okolna područja, među ostalim i na područje srednjodalmatinske skupine,⁸² ali i na suprotnu jadransku obalu.⁸³ Ovaj tip fibule s prostora Istre datira se ranije nego u Liburniji, što dovodi u pitanje njezino liburnsko porijeklo.⁸⁴ Sličan primjerak poznat nam je iz Vašarovina,⁸⁵ koji B. Čović datira u vremenski raspon od druge polovice 5. do prve polovice 4. st. pr. Kr. Zbog listolika presjeka luka, opredijeljen je kao mlađa inačica lokalnog tipa fibule. U liburnskoj kulturi, odakle se oblik proširio na područje srednjodalmatinske skupine, obilježio je 3. fazu razvoja, odnosno 6. st. Ovaj tip fibule s delmatskog se područja unutar faze 4 proširio na tlo srednjobosanske kulturne skupine unutar početka faze 5, koja se datira od 450. do 350. g. pr. Kr.⁸⁶ Tako bi fibule s delmatskog prostora bile nešto starije, odnosno datiraju se u 6. st. pr. Kr.

Četiri se primjerka brončanih latenoidnih fibula jadranskog tipa čuvaju u Humačkoj zbirci, kat. br. 21-24 (T. III. 4.-7). Te su fibule izrađene od bronce, a kod primjerka kat. br. 23 (T. III. 6) manji

and folding. The fibulae were made of bronze wire with circular cross-section, bent into two spiral plates, and in the middle the initial wire was twisted into a figure eight. One of the examples includes a preserved bronze plate made of double sheeting (cat. no. 18, P. III. 1c), which was originally fastened with small nails to the centre of the spiral disks so that a small rosette remained preserved from the outside. Spectacle-shaped fibulae with figures eight in the middle, of varying dimensions, were a widespread form of jewellery of the Late Bronze Age and Early Iron Age.⁶⁸ Two variants are known from the Central Dalmatian group's territory. The first group of fibulae made of a single piece with a pin bear the features of the Eastern Adriatic coastal hinterland. They were widespread from the Sveta Lucija group in Slovenia to Albania, and they made their way to Western Herzegovina from Bosnia.⁶⁹ Another variant has a ribbon-like plate on the back portion.⁷⁰ In this opinion of Š. Batović, this second type, to which both Humac examples belonged according to Čović,⁷¹ emerged in the Liburnian culture, in the ninth century BC, whence it spread to the territory of the Central Dalmatian group,⁷² the Southern Adriatic,⁷³ Picenum and Southern Italy,⁷⁴ parallel to the Liburnian domination of the Adriatic from the eighth to fifth centuries BC. D. Glogović dated this type of fibula in the Liburnian culture from the eighth to sixth centuries BC; the northernmost find is from the island of Krk, while the southern boundary of its extent is the Krka River.⁷⁵ The closest analogies can be found in Gorica, near Grude,⁷⁶ in two common graves in Vašarovine near Livno (whose materials were dated from the mid-fifth to mid-fourth centuries BC),⁷⁷ near Otišić at Sinj,⁷⁸ and from an unidentified site between Klis and Sinj and from an unidentified site near Split.⁷⁹

By way of analogy to the dating of the grave in Vašarovine, where a fibula of the same type was found, the Humac examples can be dated to the late fifth century and first half of the fourth century BC.

The fibula with massive, rhomboid cross-sectioned bow, on which the bow transitions into a long foot with spherical end, is known in the literature under the name *proto-Certosa*.⁸⁰ The pin rest accounts for the entire length of the foot, and has a "C" cross-section. The pin and head are missing on the fibula under cat. no. 20,

74 Batović 1976, str. 41, karta 4.

75 Glogović 2003, str. 25-30, T. 62.

76 Truhelka 1899, str. 351, 352, sl. 12.

77 Čović, Nikić 1983, str. 88, 90, T. I. 1a, 1b; Marijan 1986, str. 26, 30, T. II. 5.

78 Marović 1984, str. 56, sl. 23. 1, 4.

79 Bulić 1898, str. 157, T. VIII.

80 Glogović 2003, str. 76 i dalje.

81 Usporedi Teržan 1976, str. 317 i dalje; Težak-Gregl 1981, str. 34.

82 Batović 1986, str. 32, sl. 5. 7. On fibule *practertosa* smješta u III. fazu dalmatske kulture željeznog doba, odnosno u 6. st. pr. Kr., što znači da obje skupine promatra u paralelnom razvoju kultura. Čović 1987b, str. 455, T. XLIX. 10, 12.

83 Batović 1976, str. 69, karta 8.

84 Glogović 2003, str. 77; Škoberne 2004, str. 48-49.

85 Čović-Nikić 1983, str. 89 i dalje, T. I. 3a, 3b.

86 Čović 1987c, 503, 504, sl. 28. 19.

68 Glogović 2003, p. 23 and *passim*.

69 Batović 1976, p. 41, map 4. Batović 1986, p. 29, Fig. 4.

70 Batović 1986, pp. 26-30, Fig. 4. 5, 6.

71 Čović 1985, p. 55. At the time B. Čović wrote about these materials, the fibulae were certainly better preserved, because he stated of both that they had "a figure eight in the middle and catch-plates made of two-ply bronze plates", although the other catch-plate is not mentioned in the inventory log.

72 Batović 1986, p. 28, Fig. 4:6; Fig. 5:5; Batović 1987, pp. 350, 351.

73 Batović 1988, p. 62, p. 12, 1; Marijan 2001, p. 67, Fig. 13. 5.

74 Batović 1976, p. 41, map 4.

75 Glogović 2003, pp. 25-30, P. 62.

76 Truhelka 1899, pp. 351, 352, Fig. 12.

77 Čović, Nikić 1983, p. 88, 90, T. I. 1a, 1b; Marijan 1986, pp. 26, 30, P. II. 5.

78 Marović 1984, p. 56, Fig. I. 23. 1, 4.

79 Bulić 1898, p. 157, P. VIII.

80 Glogović 2003, p. 76 and *passim*.

dio izrađen je od željeza. Pri izradi korištene su razne tehnike i postupci, u prvom redu lijevanje, a dorađivane su kovanjem ili raskucavanjem, iskucavanjem, savijanjem, omatanjem. U literaturi se nalazi i naziv "tip Baška".⁸⁷ Taj oblik fibula razvio se iz lokalnih lučnih fibula s dugom nogom, koja kuglasto završava. Kod latenoidnih fibula noga se produžuje u jezičac zavrćen prema luku. Tip je lokalna pojava razvijena na zapadnom Balkanu. Susreće se na širokom prostoru od Neretve i zapadne Bosne do Istre i Jadrana.⁸⁸ Prema mišljenju Š. Batovića tip se formirao na liburnskom području i odatle proširio na okolna područja. Osim na području Liburna, srednjodalmatinske kulturne skupine i Japoda, pojedinačno su zabilježene i u južnoj Dalmaciji, sjevernoj Bosni, Istri te u dijelovima Italije.⁸⁹ Kod tri primjerka nedostaje završetak noge, najvažnija kronološko-tipološka odrednica. Primjerak kat. br. 23 (T. III. 6) odgovara tipološkim odlikama druge inačice Š. Batovića. Pođe li se od činjenice da tendencija stanjivanja luka upućuje na mlađu kronološku poziciju, onda po tom bismo kriteriju sve humačke primjerke mogli svrstati u istu inačicu. Š. Batović ovu inačicu datira u 5. st. pr. Kr.⁹⁰ Unatoč svemu iznesenom, treba imati u vidu i činjenicu da su poznata 182 komada tog nakita, koji se danas čuva u Arheološkome muzeju u Splitu.⁹¹

Druga skupina fibula s Humca veže se uz 5. fazu razvoja srednjodalmatinske skupine,⁹² koju karakterizira veći priljev stranih utjecaja. Lokalne radionice i dalje djeluju, premda ne prijašnjom raznolikošću u formi. Pojedini elementi iz prethodne faze kombiniraju se s novim formama, proizvodeći tipične forme nakita za hercegovačko područje, kao što su, primjerice, šarnirske fibule s pravokutnom nožnom pločicom. Vrijeme je to sve izrazitije helenizacije na području srednjodalmatinske skupine, dok utjecaj Glasinca naglo slabi.

Dva ulomka šarnirskih fibula očigledno čine par (kat. br. 25-26, T. IV. 1.-2). Te su fibule izrađene od bronce. Pri izradi korištene su različite tehnike i postupci, u prvom redu lijevanje, a dorađivane su kovanjem ili raskucavanjem, rezanjem, iskucavanjem. Sačuvan je brončani ulomak fibule glatkog luka i vertikalno izdužene nožne pločice s iglom, koja se u ovom slučaju nije sačuvala, što je bila pričvršćena o luk šarnirom (kat. br. 25, T. IV. 1.), te ulomak luka, istovjetan prethodno navedenoj fibuli (kat. br. 26, T. IV. 2.).⁹³ Ovaj tip fibule formirao se pod utjecajem fibula tipa Novi Pazar. Premda je humačkom primjerku igla o glavu bila pričvršćena šarnirom, on se ne ubraja u šarnirske fibule, čije je porijeklo u

P. III. 3. At one time it was believed that the Certossa form developed from this fibula type, so it was called proto-Certossa in the literature. Because it appeared in the Ha C2-D1 period, this form is also called pre-Certossa.⁸¹ In the opinion of Š. Batović, this fibula type emerged in the Liburnian culture whence it spread to the surrounding regions, including the Central Dalmatian group's territory⁸² as well as the opposite coast of the Adriatic.⁸³ In Istria, this fibula is dated much earlier than in Liburnia, which brings into question its Liburnian origin.⁸⁴ A similar example is known from Vašarovine,⁸⁵ which B. Čović dated within a chronological range from the latter half of the fifth to the first half of the fourth century BC. Because of the foliate cross-section of the bow, it was classified as a younger variant of a local fibula type. In the Liburnian culture, whence the form spread to the territory of the Central Dalmatian group, it is characteristic of phase 3 of development, i.e. the sixth century. This fibula type from Delmati territory inside phase 4 spread to the Central Bosnian cultural group within the beginning of phase 5 which has been dated to 450-350 BC.⁸⁶ The fibulae from Delmati territory would thus be somewhat older, dated to the sixth century BC. Given the rhomboid cross-section of the bow, this local variant of Certossa-like fibulae from the Humac Collection would fall within the mid-fifth century BC.

Four examples of Adriatic-type bronze Early La Tène-like fibulae are held in the Humac Collection, cat. no. 21-24 (P. III. 4-7). These fibulae are made of bronze, although the example under cat. no. 23 (P. III. 6) has a smaller portion made of iron. Various techniques and processes were used during production: mainly casting, while they were finished with hammering, embossing, bending and folding. The term "Baška type" can also be found in the literature.⁸⁷ This fibula developed from the local bowed fibula with long foot with spherical ending. Among the La Tène-like fibulae, the foot extends into a tang turned toward the bow. This fibula type is a local variant which developed in the Western Balkans. It could be found over a broad territory from the Neretva River and Western Bosnia to Istria and the Adriatic.⁸⁸ In Š. Batović's view, this type was formed in Liburnian territory and spread from there to surrounding regions. In addition to the territory of the Liburnians, the Central Dalmatian cultural group and the lapydes, individual examples were registered in Southern Dalmatia, Northern Bosnia, Istria and parts of Italy.⁸⁹

87 Glogović 1989, str. 31, 32.

88 Batović 1973, str. 121-123, karta 10.

89 Batović 1974, str. 192; Batović 1976, str. 69, karta 9; Čović 1987a, str. 258, T. XXVIII, 14; Batović 1987, str. 351, T. XL. 7, 17; Drechsler-Bižić 1987, str. 406, sl. 24. 3; Čović 1987b, str. 455, 458, sl. 26, 15.

90 Batović 1974, str. 190, 191, sl. 3.3.

91 Marović, Nikolanci 1977, str. 43, 44.; Glogović 1989, str. 32.

92 Čović 1987b, str. 457-459, T. L. 25, 26, 29.

93 Ulomci fibula ne spominju se u Knjizi inventara, što možda upućuje na činjenicu da su dospjele u humački muzej nakon 20. 12. 1968.

81 Cf. Teržan 1976, p. 317 and passim; Težak-Gregl 1981, p. 34.

82 Batović 1986, p. 32, Fig. 5. 7. He placed the pre-Certossa fibula in phase III of the Dalmatian Iron Age culture, which would mean that both groups are viewed with parallel cultural development. Čović 1987b, p. 455, P. XLIX. 10, 12.

83 Batović 1976, p. 69, map 8.

84 Glogović 2003, p. 77; Škoberne 2004, pp. 48-49.

85 Čović-Nikić 1983, p. 89 and passim, P. I. 3a, 3b.

86 Čović 1987c, 503, 504, Fig. 28. 19.

87 Glogović 1989, pp. 31, 32.

88 Batović 1973, pp. 121-123, map 10.

89 Batović 1974, p. 192; Batović 1976, p. 69, map 9; Čović 1987a, p. 258, P. XXVIII, 14; Batović 1987, p. 351, P. XL. 7. 17.; Drechsler-Bižić 1987, p. 406, Fig. 24. 3; Čović 1987b, p. 455, 458, Fig. 26, 15.

Grčkoj, odnosno Makedoniji.⁹⁴ Noga i sačuvani dio glave ukrašeni su koncentričnim kružićima uokvirenima točkastim linijama (kat. br. 25, T. IV. 1.). Od druge fibule sačuvan je samo luk, istovjetan prethodno opisanom. Zanimljivo je što glava kod humačkog primjerka, umjesto stilizirane životinjske glave, ima jednostavno izduženu pravokutnu pločicu, kakva je uobičajena na primjercima s prostora Balkana. Tako se ove fibule zapravo ne ubrajaju u šarnirske tipove, nego u tipove s asimetrično postavljenom pravokutnom nogom.⁹⁵ Postoje različiti tipovi fibula na šarnir s pravokutnom nogom. Za područje Hercegovine karakteristični su tipovi s vertikalno izduženom nogom, kakav je i ovaj humački. Motivi i ukras noge humačkog primjerka odlika su navedenog tipa fibula rasprostranjenih na području Hercegovine. Tako su do danas poznate fibule iz Gorice, Radimlje, Kačnja, Ljubomira,⁹⁶ te se pretpostavlja da su i nastale na području Hercegovine, a kao prototip se navodi gorički primjerak.⁹⁷ Sudeći prema nalazima na Glasincu, u Bitolju u Makedoniji, u Albaniji te na Đerdapu u istočnoj Srbiji, imajući u vidu i nalaze iz Rumunjske, originalno hercegovački proizvod širio se u susjedna bliža i dalja područja.⁹⁸ Gorički primjerak R. Vasić⁹⁹ drži pretečom u izradi ovog tipa fibula na području Hercegovine, ali ako bi kriterij bio jednostavnost, onda bi humački primjerak imao prednost. B. Marijan navodi kako se ovaj tip fibule koristio i izrađivao krajem 5. st. pr. Kr.¹⁰⁰ U kronološkom pogledu fibule s asimetrično postavljenom pravokutnom nogom koja umjesto petlje ima šarnir, datiraju se, kao mlađa varijanta navedenih fibula, od polovine 5. do polovine 4. st. pr. Kr.¹⁰¹

Od polovine 4. st. pr. Kr. na području srednjodalmatinske kulturne skupine nailazimo na oblike fibula karakteristične za sjeverna područja, keltske latenske uzore, te na utjecaje, odnosno proizvode helenističkog tipa. Ranolatenski oblik ulomka fibule spljoštenog luka, kojoj nedostaje produžetak noge zavijene prema luku, inače je jedan od elemenata bitnih za kulturno-kronološka razmatranja (kat. br. 27., T. IV. 3.). Fibula je izrađena od bronce. Pri izradi korištene su različite tehnike i postupci, u prvom redu lijevanje, a doradivane su kovanjem ili raskucavanjem, iskucavanjem, savijanjem i omatanjem. Razlikujemo starije i mlađe fibule ovoga tipa, upravo po elementu koji nedostaje humačkom primjerku, produžetku noge fibule. Stilizirani završeci ubrajaju se u

The end of the foot, the most important chronological/typological determinant, is missing on three examples. One example, cat. no. 23 (P. III. 6), corresponds to the typological features of Batović's second variant. Setting forth from the fact that the tendency of thinner bows indicates a more recent chronological position, then based on this criteria all of the Humac variants may be classified as the same variant. Š. Batović dated this variant to the fifth century BC.⁹⁰ Despite everything mentioned above, one must also bear in mind the fact that there are 182 pieces of this jewellery today held in the Archaeological Museum in Split.⁹¹

The second group of fibulae from Humac are associated with phase 5 of the Central Dalmatian group's development,⁹² which is characterised by a greater influx of foreign influences. Local workshops continued to operate, although their fibula production was not as diverse as in the preceding phase. Individual elements from the preceding phase were combined with new forms, generating typical forms of jewellery for the Herzegovinian region, such as, for example, hinge fibulae with a rectangular foot. It was a time of much more explicit Hellenization in the Central Dalmatian group's territory, while the influence of Glasinac declined quite rapidly.

Two fragments of a hinge fibula obviously form a pair (cat. no. 25-26, P. IV. 1-2). These fibulae are made of bronze. Various techniques and processes were employed in their production, and they were finished by hammering, cutting and embossing. A bronze fibula fragment with smooth bow and vertically extended foot plate to which the pin, not preserved in this case, was fastened to the bow by a hinge (cat. no. 25, P. IV. 1), and a bow fragment are identical to the previously specified fibulae (cat. no. 26, P. IV. 2).⁹³

This fibula type was formed under the influence of the Novi Pazar type fibulae. Although the pin was fastened to the head by a hinge on the Humac example, it is not counted among the hinge fibulae, which had their origin in Greece and Macedonia.⁹⁴ The decorations on the foot and preserved part of head consists of concentric circles framed by dotted lines (cat. no. 25, P. IV. 1). Only the bow of the other fibula was preserved, identical to that described above. It is interesting that the head of the Humac example, instead of a stylised animal head, has a simple extended rectangular plate, which is customary on examples from the Balkans. Thus this fibula is not counted among the hinge types, rather it is considered a type with asymmetrically placed rectangular foot.⁹⁵ There are different types of the hinge fibula with rectangular foot. The type with vertically extended foot, as this Humac example, is characteristic of Herzegovina. The motifs and decorations of the Humac example's foot are features of the aforementioned fibula type widespread in Herzegovina. In this manner, they are today known to come from Gorica, Radimlja, Kačanj,

94 Vasić 1985, str. 123, 124.

95 Vasić 1985, str. 124, bilj. 17.

96 Truhelka 1893, str. 234, sl. 4-6; Truhelka 1899, str. 366, sl. 39; Truhelka 1902, str. 15, sl. 13; Marić 1977, str. 101, 107, T. II, 3a-b; Atanacković-Salčić 1977, str. 29, 30, T. II. 1.

97 Vasić 1985, str. 124, bilj. 17.

98 Mikulčić 1966, sl. 17; Berciu, 1939, str. 223, sl. 2; Čović-Benac 1957, T. IX. 10; Vasić 1985, 124, bilj. 17; Vasić 1999, str. 86-87.

99 Vasić 1985, str. 124, bilj. 17.

100 Marijan 2001, str. 90.

101 Čović 1987b, str. 498-459; Marijan 2001, str. 87, 89, 90, sl. 19. 6, 7; Vasić 1999, str. 86-87.

90 Batović 1974, p. 190, 191, Fig. 3. 3.

91 Marović, Nikolanci 1977, pp. 43, 44.; Glogović 1989, p. 32.

92 Čović 1987b, pp. 457-459, P. L. 25, 26, 29.

93 Fibula fragments are not mentioned in the Inventory Log, which may indicate that they arrived in the Humac Museum after 20 Dec. 1968.

94 Vasić 1985, pp. 123, 124.

95 Vasić 1985, p. 124, note 17.

starije, a shematizirani u mlađe forme nakita.¹⁰² Prema sačuvanom ostatku dijela luka pretpostavlja se kako je noga najvjerojatnije završavala oblikom stilizirane životinjske glave, te nije bila spojena s lukom, što bi je u tom slučaju smještalo u mlađu varijantu ovog tipa fibula. Impulsi za izradu tog tipa nakita dolaze s područja sjeverne Bosne, s brojnije zastupljenim nalazima ovog tipa.¹⁰³ Slični nalazi fibula poznati su iz Gorice kod Gruda, Gubavice.¹⁰⁴ Z. Marić ovaj tip fibula smješta u prvu fazu keltskih utjecaja na područje Bosne i Hercegovine, točnije, u vrijeme između 370. i 260. g. pr. Kr.¹⁰⁵

Drugi primjerak ranolatenske fibule, osim iz Humačke zbirke, poznat je i sa šireg područja koje je bilo u domeni keltskih utjecaja (kat. br. 28, T. IV. 4). Fibula je izrađena od bronce, tehnikom lijevanja, a doradivane su kovanjem i raskucavanjem, savijanjem, omatanjem. Najbliže analogije nalazimo u Gorici, Vašarovinama kod Livna, na Glasincu,¹⁰⁶ te šire - jedan primjerak iz Solina,¹⁰⁷ primjerak iz zbirke Franjevačkog samostana u Sinju.¹⁰⁸ Zajednička odlika ranolatenskih fibula jadranskog tipa i onih keltsko-latenske sheme je stanjivanje luka fibule. Humački primjerak ukrašen je sitno urezanim linijama na tjemenu luka. S obzirom na to da je fibula slučajni nalaz, okvirno je možemo datirati od polovice 4. st. do u prvu polovinu 3. st. pr. Kr.¹⁰⁹

Najmlađe fibule Humačke zbirke dio su širih kulturnih pojava, koje obuhvaćaju posljednja tri stoljeća prije Krista. Najbliže analogije u zapadnoj Hercegovini nalazimo u Viru kod Posušja i Gorici kod Gruda. To je razdoblje kad se gube kulturne specifičnosti pojedinih skupina, a na području Delmata i najslabije istraženo razdoblje. Tipovi fibula nastali su u lokalnim radionicama prema latenskim uzorima.

Najprije treba navesti srednjolatensku brončanu fibulu s nogom prebačenom i ovijenom oko luka. Izrađena je od bronce tehnikom lijevanja, a doradivana je kovanjem, savijanjem i omatanjem. Luk je romboidnog presjeka, a prebačena nožica tanja je od luka. Na prijelazu iz luka prema igli, glava ima dva zavojka (kat. br. 29., T. V. 1.) Ovaj tip fibule razvio se iz ranolatenskih, s produžetkom noge zavijenim prema luku i sa završetkom u obliku stilizirane životinje.

Humački primjerak nastao je pod kulturnim utjecajem iz keltsko-latenskog kruga. Na području Bosne i Hercegovine obilježje su sredine 2. st. pr. Kr., a Z. Marić ih smješta u razdoblje

and Ljubomir,⁹⁶ and it is assumed that they emerged in Herzegovina, and the Gorica example is cited as the prototype.⁹⁷ Judging by the finds from Glasinac, Bitolja in Macedonia, Albania and Đerdap in Eastern Serbia, and taking into account the finds from Romania, the original Herzegovinian product spread to neighbouring regions both near and far.⁹⁸ The Gorica example is held by R. Vasić⁹⁹ to be a predecessor in the production of this fibula type in Herzegovina, although if the criterion is simplicity, than the Humac example takes precedence. B. Marijan stated that this fibula type was used and made at the end of the fifth century BC.¹⁰⁰ In chronological terms, the fibula with asymmetrically placed rectangular foot, which has a hinge instead of a loop, is dated, as the younger variant of the aforementioned fibulae, from the mid-fifth to the mid-fourth centuries BC.¹⁰¹

As of the first half of the fourth century BC, the fibula forms that could be found in the Central Dalmatian cultural group's territory were characteristic of northern regions, La Tène models, and the influences and products of Hellenistic types.

The Early La Tène form of the fibula fragment, with its flat bow which is missing the extension of the foot bent toward the bow, is otherwise one of the elements essential for cultural and chronological considerations (cat. no. 27, P. IV. 3.). The fibula is made of bronze. Various techniques and processes were employed in its production, primarily casting, while it was finished by hammering, embossing, bending and folding. Older and younger fibulae of this type can be distinguished, based precisely on the element missing from the Humac example: the extension of the fibula's foot. The stylised ends are counted among the older variant, while the schematised ends are on the younger forms of the jewellery.¹⁰² Based on the preserved part of the bow, it is assumed that the foot probably ended in the form of a stylised animal's head, and that it was not connected to the bow, which would in that case place it in the younger variant of this fibula type. The inspiration for the production of this type of jewellery came from the territory of Northern Bosnia, with many more finds of this type recorded.¹⁰³ Similar fibula finds are known from Gorica near Grude, Gubavica,¹⁰⁴ and from the wider territory of Bosnia-Herzegovina.¹⁰⁵ Z. Marić placed this fibula type in the first phase of Celtic influence in the territory of Bosnia-

102 Marić 1963, str. 67.

103 Marić 1963, str. 67 i dalje, Čović 1987c, str. 505, T. LIII. 28, 29; Majnarić 1996; Majnarić 1970, str. 67-69.

104 Truhelka 1899, str. 359, sl. 22, 23; Truhelka 1902, str. 19, sl. 22-24.; Anđelić 1969, str. 110, T. I. 13.

105 Marić 1963, str. 67; vidi bilj. 103.

106 Truhelka 1899, str. 359, sl. 24; Benac, Čović 1957, str. 52, T. XXXIX. 11; Marijan 1986, str. 31, 32, T. II. 3; Čović 1987b, str. 458, 459, T. L. 25; Čović 1987d, str. 633, T. LXV. 2.

107 Marović 1967, str. 21, sl. 9. 3.

108 Župić 2008, str. 34, 59, 60, kat. br. 99.

109 Marić 1963, str. 67.

96 Truhelka 1893, p. 234, Figs. 4-6; Truhelka 1899, p. 366, Figs. 39; Truhelka 1902, p. 15, Fig. 13; Marić 1977, pp. 101, 107, P. II, 3a-b; Atanacković-Salčić 1977, pp. 29, 30, P. II. 1.

97 Vasić 1985, p. 124, note 17.

98 Mikulčić 1966, Fig. 17; Berciu, 1939, p. 223, Fig. 2; Čović-Benac 1957, P. IX. 10; Vasić 1985, 124, note 17; Vasić 1999, pp. 86-87.

99 Vasić 1985, p. 124, note 17.

100 Marijan 2001, p. 90.

101 Čović 1987b, pp. 498-459; Marijan 2001, pp. 87, 89, 90, Figs. 19. 6, 7; Vasić 1999, pp. 86-87.

102 Marić 1963, p. 67.

103 Marić 1963, str. 67 i dalje, Čović 1987c, str. 505, T. LIII. 28, 29; Majnarić 1996; Majnarić 1970, pp. 67-69.

104 Truhelka 1899, p. 359, Fig. 22, 23.; Truhelka 1902, p. 19, Figs. 22-24.; Anđelić 1969, p. 110, P. I. 13.

105 Marić 1963, p. 67; see note 103.

od kraja svoje faze 2, odnosno početka faze 3, tj. u 150. g. pr. Kr., doba keltskih utjecaja u Bosni i Hercegovini, gdje je i jedna od glavnih značajka.¹¹⁰ Najbliže analogije humačkom primjerku srednjolatske fibule nalazimo u Gorici,¹¹¹ Rakitnom,¹¹² Viru¹¹³ i Mahrevićima.¹¹⁴ Prema tome, humački primjerak datira se u razdoblje od polovine 2. st. pr. Kr., a ostaje u uporabi i u 1. st. posl. Kr.

Slijedi brončana, kopljasto-streličasta fibula s lukom u obliku koplja, kojoj je tuljac ukrašen astragalom (kat. br. 31, T. V. 3), te ulomak istog tipa kod kojeg je ostao sačuvan samo dio kopljastog tijela, odnosno luka, tuljac i okomito postavljena pločica s dvije perforacije o koju se zapinjala opruga s namotajima igle (kat. br. 30, T. V. 2). Ove fibule izrađene su od bronce, uz korištenje različitih tehnika i postupaka, u prvom redu lijevanja, a doručivane su kovanjem ili raskucavanjem, bušenjem, rezanjem, iskucavanjem, savijanjem, omatanjem, probijanjem. Ovaj tip razvio se iz srednjolatske vrste fibula, s prebačenom nogom spojenom s lukom.¹¹⁵ Karakteristične su za područje sjeverozapadnog Balkana i sjeverne Albanije, dakle za ilirsko područje, koje se navodi i kao njihovo matično područje, s obzirom na brojne tipove i varijante ondje otkrivene.¹¹⁶ Njihov tipološki razvoj nije utvrđen zbog toga što ih je veoma malen broj pronađen u zatvorenim grobnim cjelinama, premda se pretpostavlja da pojedini tipovi zajedno egzistiraju.¹¹⁷ Široko se datiraju, od 3. do 1. st. pr. Kr., na području rimskih provincija.¹¹⁸ Takvoj pretpostavci išla bi u prilog i činjenica da je humački ulomak, kat. br. 30, T. V. 2, pronađen prilikom istraživanja Gračina.¹¹⁹ Bez obzira na navedeno, ubrajaju se u prapovijesne fibule južnih ilirskih krajeva. Analogije za humačke primjerke nalazimo u Gorici,¹²⁰ Donjem Hrasnu,¹²¹ Mahrevićima,¹²² Viru,¹²³ Gajtanu,¹²⁴ Čačku,¹²⁵ Cavtatu.¹²⁶

Zaključak

Željeznodobnim fibulama srednjodalmatinske skupine bavili su se Š. Batović i B. Čović, među ostalim, u okvirima studija vezanih

Hercegovina, more precisely in the period between 370 and 260 BC. Another example of an Early La Tène fibula, besides the Humac Collection, is known from the wider area which was under Celtic influence (cat. no. 28, P. IV. 4). The fibula is made of bronze, by casting technique, and finished by hammering, bending and folding. The closest analogies can be found in Gorica, Vašarovine near Livno, in Glasinac,¹⁰⁶ and beyond - one example from Solin,¹⁰⁷ and an example from the collection of the Franciscan monastery in Sinj.¹⁰⁸ A common feature of the Early La Tène fibulae of Adriatic type and those of the Celtic/La Tène scheme is the thinning of the fibula bow. The Humac example is decorated by minutely engraved lines on the top edge of the bow. Since the fibula is a chance find, it had been roughly dated from the mid-fourth century to the first half of the third century BC.¹⁰⁹

The youngest fibulae in the Humac Collection are part of a wider cultural phenomenon which encompasses the last three centuries BC. The closest analogies in Western Herzegovina can be found in Vir, near Posušje, and Gorica, near Grude. This is a period when the specific cultural aspects of individual groups began to disappear. In the territory of the Delmati, this is the least researched period. The fibula types appeared in local workshops based on La Tène models.

First, the Middle La Tène bronze fibula with foot overlapping and folded around the bow must be mentioned. It is made of bronze by casting technique, and finished by hammering, bending and folding. The bow has a rhomboid cross-section, and the folded-over foot is thinner than the bow. At the transition from the bow to the pin, the head consists of two coils (cat. no. 29, P. V. 1). This fibula type developed from the Early La Tène type with the extension of the foot bent toward the bow and with an end in the form of a stylised animal.

The Humac example emerged under the influence of the Celtic-La Tène circle. In Bosnia-Herzegovina they characterised the mid-second century BC, and Z. Marić placed them from the end of his phase 2 and his early phase 3 (i.e. 150 BC) of Celtic influence in Bosnia-Herzegovina, where it was one of the chief characteristics.¹¹⁰ The closest analogies to the Humac example of a Middle La Tène fibula can be found in Gorica,¹¹¹ Rakitan,¹¹² Vir¹¹³ and Mahrevići.¹¹⁴ Thus, the Humac example is dated to the period from the mid-second century BC and it remained in use in the first century AD.

110 Marić 1962, str. 66, 67; Marić 1963, str. 75; Majnarić - P. 1970, str. 69-71.

111 Truhelka 1899, str. 360, sl. 25.

112 Radimsky 1891, str. 422, sl. 17.

113 Marić 1962, str. 66-67, T. II. 8, 11.

114 Truhelka 1909, str. 435, sl. 16-20; Truhelka 1912, str. 22, sl. 16-20.

115 Truhelka 1909, str. 436, sl. 23-26; Truhelka 1912, str. 23-27, sl. 23-31.

116 Vasić 1975, str. 14 i dalje.

117 Vasić 1975, str. 14 i dalje.

118 Behrens 1954, str. 227, 228, sl. 6; usporedi također Popović 1994, str. 53 i dalje.

119 Atanacković-Salčić 1980, str. 4, sl. 5.

120 Truhelka 1899, str. 364-366, sl. 35.

121 Truhelka 1899, str. 365, sl. 37, 38; Truhelka 1902, str. 34, sl. 37, 38.

122 Truhelka 1912, str. 25, 26, sl. 32.

123 Marić 1962, str. 67-69, T. II. 6.

124 Korkuti 1972, str. 458, T. III. 7, 8.

125 Vasić 1975, sl. 1.

126 Lisičar 1966, str. 34-36, sl. 4; Batović 1988, str. 65, sl. 9, 13, 14.

106 Truhelka 1899, p. 359, Fig. 24.; Benac, Čović 1957, p. 52, P. XXXIX. 11;

Marijan 1986, pp. 31, 32, P. II. 3; Čović 1987b, pp. 458, 459, P. L. 25; Čović 1987d, p. 633, P. LXV. 2.

107 Marović 1967, p. 21, Fig. 9. 3.

108 Župić 2008, pp. 34, 59, 60, cat. no. 99.

109 Marić 1963, p. 67.

110 Marić 1962, pp. 66, 67; Marić 1963, p. 75; Majnarić - P. 1970, pp. 69-71.

111 Truhelka 1899, p. 360, Fig. 25.

112 Radimsky 1891, p. 422, Fig. 17.

113 Marić 1962, pp. 66-67, P. II. 8, 11.

114 Truhelka 1909, p. 435, Figs. 16-20; Truhelka 1912, p. 22, Figs. 16-20.

uz definiranje te kulturne skupine.¹²⁷ Budući da su sve humačke fibule slučajni pronalasci, bez pouzdanih zatvorenih grobnih cjelina ili stratigrafskih podataka, tipološkim kriterijem najbolje se mogu usporediti sa 4. i 5. fazom razvoja srednjodalmatinske skupine. Nadalje, usporedbom s materijalom susjednih područja upotpunjuju se spoznaje o nedovoljno rasvijetljenom razdoblju od 3. do 1. st. pr. Kr. Pojedini primjerci fibula vezuju se uz starije faze razvoja srednjodalmatinske skupine, poput naočalastih fibula. Novi su oblici fibule s dva puceta na luku i čunaste fibule. One su nepoznate u prethodnom razvoju, nastale su i proizvile su se ranije izvan naše skupine, a od sredine 6. st. obilježje su srednjodalmatinske kulturne skupine. Dio fibula čine novi tipovi, karakteristični upravo za navedenu skupinu, primjerice razne varijante fibula s četvrtastom nogom. Ostatak su primjerci široko rasprostranjenih tipova na sjeverozapadnom Balkanu, npr. predcertosa i jadranski tip latenskih fibula.

Nakon 4. st. najviše dolaze do izražaja strani utjecaji. To je vrijeme odumiranja halštatskih formi i početak proizvodnje sasvim novih oblika, npr. raznih vrsta keltsko-latenskih i kopljasto-streličastih fibula.

U oblicima željeznodobnih fibula koje pripadaju razdoblju od 6. do 4. st. pr. Kr. dolaze do izražaja veze srednjodalmatinske skupine sa susjednim skupinama, dok razdoblje od 3. do 1. st. karakteriziraju u Zbirci zastupljeni oblici keltsko-latenskih i autohtonih značajki.

Od sredine 6. st. pr. Kr. stanovnici šire okolice Ljubuškoga bili su uključeni u kretanja i kulturna strujanja koja su stizala iz italskoga, glasinačkoga i jugoistočnoalpskoga područja, bilo da se radi o posrednim utjecajima, bilo o elementima djelomično prilagođenima delmatskom ukusu. Izradba fibula tog razdoblja, o čemu svjedoče primjerci Humačke zbirke, odražava i stupanj samostalnosti delmatskih radionica, koje svojim značajkama ukazuju da su nastale na autohtonom prostoru, i to kombinacijom utjecaja iz nekoliko područja, ne samo glasinačkog. U tom razdoblju pojedine delmatske kreacije fibula nalazimo i na južnojadranskom primorju. Ta tendencija kulturnih utjecaja prema susjednom južnom području još je izrazitija u idućih stoljeće i pol razvoja srednjodalmatinske kulturne skupine.

Glavno obilježje ukrasnom asortimanu humačkih primjeraka fibula 5. i prve četvrtine 4. st. pr. Kr. daju grčki utjecaji primljeni posredstvom Glasinca, te susjedni liburnski, uz oblike naslijeđene iz prethodnih faza, koji upravo u ovom vremenu postaju jedno od glavnih obilježja srednjodalmatinske skupine. Navedene fibule proizvodi su domaćih radionica, s tipično delmatskim obilježjima masivnosti i upadljivosti. Sredinom 4. i početkom 3. st. pr. Kr. evidentno je slabljenje glasinačkih utjecaja. Sve su prisutniji kulturni utjecaji dolazili s Mediterana, no primjerci fibula zastupljeni u Humačkoj zbirci ipak odražavaju jaku lokalnu tradiciju, koja kulturne impulse s Glasinca prihvaćene u prethodnoj fazi varira u sebi svojstvene oblike, formirajući tako

Next is a bronze, spear-headed/arrowhead fibula with bow shaped like a spear while the sheath has an astragal decoration (cat. no. 31, P. V. 3). A fragment of the same type has only a part of the spear-shaped body preserved, i.e. the bow, sheath and vertically placed plate with two perforations, on which a spring was caught with the coils of a pin (cat. no. 30, P. V. 2). These fibulae are made of bronze. Various techniques and processes were employed in their production, primarily casting, and they were finished by hammering, boring, cutting, embossing, folding and piercing. This type developed from the Early La Tène fibulae, with folded foot connected to the bow.¹¹⁵ They are characteristic of the North-west Balkans and Northern Albania, i.e. Illyrian territory, which is cited as their core region, given the numerous types and variants discovered here.¹¹⁶ Their typological development was not ascertained because a very small number was found in closed grave units, although it is assumed that individual types co-existed.¹¹⁷ They are broadly dated from the third to first centuries BC in the Roman provinces.¹¹⁸ Such a hypothesis would additionally be backed by the fact that the Humac fragment, cat. no. 30, P. V. 2, was discovered in research at Gračine.¹¹⁹ Regardless of the above, they are counted among the prehistoric fibulae of the Southern Illyrian regions. Analogies to the Humac examples were found in Gorica¹²⁰, Donje Hrasno,¹²¹ Mahrevići,¹²² Vir,¹²³ Gajtan,¹²⁴ Čačak,¹²⁵ and Cavtat.¹²⁶

Conclusion

The Iron Age fibulae of the Central Dalmatian group were analysed by Š. Batović and B. Čović, among others, within the framework of study tied to the definition of this cultural group.¹²⁷ Given that the Humac fibulae are chance finds, lacking reliable closed grave units or stratigraphic data, they can best be compared to developmental phases 4 and 5 of the Central Dalmatian group based on typological criteria. Furthermore, a comparison with the materials from neighbouring regions supplements general knowledge on the insufficiently illuminated period from the third to first centuries BC. Individual examples of fibulae are associated with the earlier developmental phase of the Central Dalmatian cultural group, such as spiral/spectacle-shaped fibulae. The fibula with two buttons on the bow and conical fibula are new forms. These were unknown in

115 Truhelka 1909, p. 436, Figs. 23-26; Truhelka 1912, pp. 23-27, Figs. 23-31.

116 Vasić 1975, p. 14 and passim.

117 Vasić 1975, p. 14 and passim.

118 Behrens 1954, pp. 227, 228, Fig. 6; cf. also Popović 1994, p. 53 and passim.

119 Atanacković-Salčić 1980, p. 4, Fig. 5.

120 Truhelka 1899, pp. 364-366, Fig. 35.

121 Truhelka 1899, p. 365, Figs. 37, 38; Truhelka 1902, p. 34, Figs. 37, 38.

122 Truhelka 1912, pp. 25, 26, Fig. 32.

123 Marić 1962, pp. 67-69, P. II. 6.

124 Korkuti 1972, p. 458, P. III. 7, 8.

125 Vasić 1975, Fig. 1.

126 Lisičar 1966, pp. 34-36, Fig. 4; Batović 1988, p. 65, Fig. 9. 13, 14.

127 Batović 1986, p. 5 and passim; Čović 1987b, p. 442 and passim.

127 Batović 1986, str. 5 i dalje; Čović 1987b, str. 442 i dalje.

posljednje originalne proizvode. Kod fibula to je razdoblje u Zbirci obilježeno pojavom stranih elemenata, keltsko-latenskih oblika (Lt B1). Ipak, osnovni pečat tom razdoblju daje grčka kasnoklasična kultura.

Žene i muškarci, pripadnici nekoliko etničkih zajednica s područja zapadne Hercegovine, bili su nosioci ovih predmeta koji su imali i ukrasnu i funkcionalnu svrhu. To područje se vezuje uz dominantnu etničku skupinu, Delmate, premda nije sigurno da su oni nastanjivali čitav taj prostor. U dolini Trebižata obitavale su populacije za koje je upitno jesu li ikad pripadale Delmatima.¹²⁸ Razdoblje nakon godine 300. pr. Kr. na području srednjodalmatinske kulturne skupine još nije dovoljno istraženo ni definirano, a u Zbrci je predstavljeno srednjolatskim oblicima fibula, te iz njih deriviranih oblika autohtonih obilježja.

Da je dio inventara riznice prapovijesnog svetišta u Gorici¹²⁹ prezentiran u Humačkoj zbirci, najbolje svjedoče izravne analogije fibula s onima koje je objavio Ć. Truhelka.

U trideset i jednom primjerku zastupljeno je 15 tipova. Za 12 tipova, odnosno 28 primjeraka, nalazimo izravne analogije u Gorici;¹³⁰ za ostale primjerke može se pretpostaviti da su slučajni pronalasci iz razrušenih grobova. Premda su se od samog osnivanja Muzeja vodile propisane knjige inventara, pojedine primjerke teško je dovesti u vezu s ondje opisanim predmetima.¹³¹ Poznato je i da su franjevci vodili korespondenciju sa Zemaljskim muzejom u Sarajevu, šaljući mu detaljne opise i crteže predmeta iz Zbirke.

the preceding developmental phases and they emerged and were produced earlier outside of the group, but as of the mid-sixth century they are a feature of the Central Dalmatian cultural group. Some of the fibulae are new types characteristic of precisely this group, such as different variants of the fibula with rectangular foot. The remainder are examples of widespread types in the Western Balkans, e.g. the proto-Certossa and Adriatic types of La Tène-like fibulae.

After the fourth century, foreign influences came to the fore to the greatest degree. This was a time when the Halstatt forms were expiring and production of entirely new forms began, such as, for example, various types of Celtic/La Tène-like and spear-headed/arrowhead fibulae.

The forms of Iron Age fibulae that belong to the period spanning the sixth to fourth centuries BC highlight the links between the Central Dalmatian group and neighbouring groups, while the period from the third to first century is characterised in the Collection by Celtic/La Tène-like and indigenous forms.

As of the mid-sixth century BC, the inhabitants of the wider Ljubuški environs were encompassed by the trends and cultural currents which had arrived from the Italic, Glasinac and Southern Alpine zones, whether by means of indirect influences or elements adapted to Delmati tastes. The production of fibulae, to which the examples in the Humac Collection testify, was reflected in this period by a degree of autonomy in the Delmati workshops, as their characteristics demonstrated that they emerged in an indigenous space by a combination of influences from various regions, and not just Glasinac. During this period, individual Delmati fibula creations could also be found in the Southern Adriatic seaboard. This tendency of cultural influences vis-à-vis the neighbouring southern region is even more marked in the subsequent century and a half of development in the Central Dalmatian cultural group.

The primary features of the decorative assortment of the Humac examples of fibulae from the fifth and first quarter of the fourth century BC indicate Greek influences received via Glasinac, and neighbouring Liburnian influences with forms inherited from the prior phases which precisely at that time became one of the principal features of the Central Dalmatian group. These fibulae are products of domestic workshops with typical Delmati features of massiveness and prominence. Glasinac influences evidently weakened by the mid-fourth and early third centuries BC. Cultural influences coming from the Mediterranean became increasingly present. Even so, the fibula examples in the Humac Collection reflect a strong local tradition which employed the cultural impulses accepted from Glasinac in the prior phase to create variations on forms peculiar to it, thereby forming the last original products. With reference to fibulae, this period in the Collection is marked by the appearance of foreign elements, Celtic/La Tène forms (Lat. B1). However, the basic mark on this period was made by Late Classical Greek culture.

Women and men, the members of several ethnic communities in the territory of Western Herzegovina, wore these decorative/functional articles. This region is identified with the most dominant ethnic group, the Delmati, even though it is uncertain as to whether they inhabited this entire territory. Populations resided

128 Benac 1987, str. 781 i dalje.

129 Čović 1976, str. 252-255

130 Ta pretpostavka zamiječena je i od strane Đ. Baslera i B. Čovića, ne samo za fibule već i za dobar dio inventara Humačke zbirke iz razdoblja od 7. do 1. st. pr. Kr. Basler 1985, str. 22; Čović 1985, str. 55.

131 Upisnik, 1894-1922.

in the Trebižata Valley of whom it is questionable as to whether they ever belonged to the Delmati.¹²⁸ The period after 300 BC in the Central Dalmatian cultural group's territory is still insufficiently studied and defined, and it is represented in the Collection by Middle La Tène fibula forms and forms derived therefrom with indigenous features.

That a part of the inventory of the treasury of the prehistoric shrine in Gorica is present in the Humac Collection is best shown by the direct analogies of the fibulae with those published by Ć. Truhelka.

Among the 15 types present in 31 pieces, direct analogies for 12 types, i.e. 28 examples, can be found in Gorica.¹²⁹ For the remaining examples, one may assume that they were chance finds from devastated graves. Even though the proper inventory logs were maintained since the Museum's establishment, it is difficult to connect individual examples with the descriptions contained therein.¹³⁰ It is also known that the Franciscans corresponded with the Territorial Museum in Sarajevo, sending the latter detailed descriptions and sketches of the items in the Collection.

128 Benac 1987, p. 781 and passim.

129 This hypothesis was also noted by Đ. Basler and B. Čović, not only for the fibulae but also for a goodly portion of the Humac Collection inventory from the period spanning the seventh to first centuries BC. Basler 1985, p. 22; Čović 1985, p. 55.

130 Upisnik, 1894-1922.

Katalog

1. Inv. br. 117, fibula s dva puceta na luku.
Nalazište: nepoznato.
Smještaj: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana sv. Ante na Humcu kod Ljubuškog.
Materijal: bronca.
Dimenzije: 8,5 cm x 3,7 cm.
Opis: Brončane fibule s dva puceta na luku i dugom nogom. Iгла na kraju luka ima dva navoja. Luk fibule po sredini se širi, a s obje strane ukrašen je profiliranim pucetima. Jedan kraj luka svija se u dvije zavojnice te prelazi u iglu. S druge strane luk prelazi u dugu nožicu koja se prema kraju sužava, a ukrašena je profiliranim pucetom; s donje strane nožica se svija u žlijeb u koji se zadijeva vrh igle (T. I. 1).
Datacija: 6. st. pr. Kr.

Catalogue

1. Inv. no. 117, fibula with two buttons on bow.
Find site: unknown.
Location: Archaeological Collection of the Franciscan Monastery of St. Anthony in Humac, Ljubuški.
Material: bronze.
Dimensions: 8.5 cm x 3.7 cm.
Description: Bronze fibula with two buttons on bow and long foot. Pin at end of foot forms two coils. Fibula bow widens in middle, decorated with articulated buttons on both sides. One end of the bow bends into two spirals and transitions into the pin. On the other side, bow transitions into a long and, at the end, narrowed foot decorated by an articulated button. Foot folds into groove on lower side, in which the tip of the pin is inserted (P. I. 1).
Dating: sixth cent. BC

2. Inv. br. 111, fibula s dva puceta na luku.

Nalazište: nepoznato.

Smještaj: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana sv. Stjepana u Gorici kod Gruda.

Materijal: bronca.

Dimenzije: 6,5 cm x 2,3 cm.

Opis: Ulomak brončane fibule s dva puceta na luku i dugom nogom, prelomljenom u dva dijela. Luk fibule po sredini se širi, i samo je na jednom kraju ukrašen profiliranim pucetom, dok drugo profilirano puca nedostaje. Jedan kraj luka na kraju čini dva navoja, a igla nedostaje. S druge strane luk prelazi u dugu nožicu koja se prema kraju sužava, a ukrašena je profiliranim pucetom; s donje strane nožica se svija u žlijeb u koji se zadijeva vrh igle (T. I. 2).

Datacija: 6. st. pr. Kr.

2. Inv. no. 111, fibula with two buttons on bow.

Find site: unknown.

Location: Archaeological Collection of the Franciscan Monastery of St. Stephen in Gorica, Grude.

Material: bronze.

Dimensions: 6.5 cm x 2.3 cm.

Description: Fragment of bronze fibula with two buttons on bow and long foot, broken into two pieces. Fibula bow widens in middle, decorated with articulated button only on one side, while articulated button missing from other side. One end of the bow forms two coils, while the pin is missing. On the other side, the bow transitions into the end of a narrowed foot decorated by an articulated button. Foot folds into groove on lower side, in which the tip of the pin is inserted (P. I. 2).

Dating: sixth cent. BC

3. Inv. br. 114, fibula s dva puceta na luku.

Nalazište: nepoznato.

Smještaj: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana sv. Stjepana u Gorici kod Gruda.

Materijal: bronca.

Dimenzije: 8,4 cm x 4 cm.

Opis: Brončane fibule s dva puceta na luku i dugom nogom. Luk fibule, kojem dio nedostaje, po sredini se širi, a s obje strane ukrašen je profiliranim pucetima. Jedan kraj luka svija se u dvije zavojnice, a igla nedostaje. S druge strane luk prelazi u dugu nožicu koja se prema kraju sužava; nožica je ukrašena profiliranim pucetom i s donje strane svija se u žlijeb u koji se zadijevao vrh igle (T. I. 3).

Datacija: 6. st. pr. Kr.

3. Inv. no. 114, fibula with two buttons on bow.

Find site: unknown.

Location: Archaeological Collection of the Franciscan Monastery of St. Stephen in Gorica, Grude.

Material: bronze.

Dimensions: 8.4 cm x 4 cm.

Description: Bronze fibula with two buttons on bow and long foot. Fibula bow, with part missing, widens in middle, decorated on both sides with articulated buttons. One end of the bow bends into two spirals, pin is missing. On the other side, bow transitions into a long and, at the end, narrowed foot decorated by an articulated button. Foot folds into groove on lower side, in which the tip of the pin is inserted (P. I. 3).

Dating: sixth cent. BC

4. Inv. br. 112, fibula s dva puceta na luku.

Nalazište: nepoznato.

Smještaj: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana sv. Stjepana u Gorici kod Gruda.

Materijal: bronca.

Dimenzije: 6 cm x 4 cm.

Opis: Brončana fibula s dva puceta na luku i dugom nogom. Luk fibule po sredini se širi, a s obje strane ukrašen je profiliranim pucetima. Fibuli nedostaju navoji na kraju luka, igla te završetak noge (T. I. 4).

Datacija: 6. st. pr. Kr.

4. Inv. no. 112, fibula with two buttons on bow.

Find site: unknown.

Location: Archaeological Collection of the Franciscan Monastery of St. Stephen in Gorica, Grude.

Material: bronze.

Dimensions: 6 cm x 4 cm.

Description: Bronze fibula with two buttons on bow and long foot. Fibula bow widens in middle, decorated on both sides with articulated buttons. Coils at end of fibula bow, pin and end of foot missing (P. I. 4).

Dating: sixth cent. BC

5. Inv. br. 113, fibula s dva puceta na luku.

Nalazište: nepoznato

Smještaj: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana sv. Stjepana u Gorici kod Gruda.

Materijal: bronca.

Dimenzije: 6,7 cm x 4,5 cm.

Opis: Brončana fibula s dva puceta na luku i dugom nogom. Igla na kraju luka čini dva navoja. Luk fibule po sredini se širi, a s obje strane ukrašen je profiliranim pucetima. Jedan kraj luka svija se u dvije zavojnice, a igla nedostaje. S druge strane luk prelazi u dugu nožicu koja se prema kraju sužava; nožica je ukrašena profiliranim pucetom, a s donje se strane svija u žlijeb (T. I. 5).

Datacija: 6. st. pr. Kr.

5. Inv. no. 113, fibula with two buttons on bow.

Find site: unknown.

Location: Archaeological Collection of the Franciscan Monastery of St. Stephen in Gorica, Grude.

Material: bronze.

Dimensions: 6.7 cm x 4.5 cm.

Description: Bronze fibula with two buttons on bow and long foot. Pin at the end of the foot forms two coils. Fibula bow widens in middle, decorated on both sides with articulated buttons. One end of bow bends into two spirals, while pin is missing. On the other side, the bow transitions into the end of a narrowed foot decorated by an articulated button. Foot folds into groove on lower side (P. I. 5).

Dating: sixth cent. BC

6. Inv. br. 116, fibula s dva puceta na luku.

Nalazište: nepoznato.

Smještaj: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana sv. Ante na Humcu kod Ljubuškog.

Materijal: bronca.

Dimenzije: 7,8 cm x 2,6 cm.

Opis: Ulomak brončane fibule oštećenog luka, nedostaje puce, a dio noge je oštećen. Jedan kraj luka svija se u dvije zavojnice te prelazi u iglu. S druge strane luk, kojem dio nedostaje, prelazi u dugu nožicu, koja je oštećena; nožica se prema kraju sužava, ukrašena je profiliranim pucetom, a s donje se strane svija u žlijeb u koji se zadijeva vrh igle (T. I. 6).

Datacija: 6. st. pr. Kr.

6. Inv. no. 116, fibula with two buttons on bow.

Find site: unknown.

Location: Archaeological Collection of the Franciscan Monastery of St. Anthony in Humac, Ljubuški.

Material: bronze.

Dimensions: 7.8 cm x 2.6 cm.

Description: Fragment of bronze fibula with damaged bow, button missing and part of foot damaged. One end of the bow bends into two spirals and transitions into pin. On the other end, the bow, with part missing, transitions into damaged, long and narrowed foot decorated by articulated button. Foot folds into groove on lower side into which the tip of the pin is inserted (P. I. 6).

Dating: sixth cent. BC

7. Inv. br. 118, fibula s dva puceta na luku.

Nalazište: nepoznato.

Smještaj: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana sv. Stjepana u Gorici kod Gruda.

Materijal: bronca.

Dimenzije: 8,5 cm x 2,2 cm.

Opis: Ulomak brončane fibule s dva puceta na luku i dugom nogom. Oštećeni dio luka fibule po sredini se širi, a s obje je strane ukrašen profiliranim pucetima, od kojih jednom nedostaje dio. Jedan kraj luka svija se u dvije zavojnice te prelazi u iglu. S druge strane luk prelazi u dugu nožicu, koja je oštećena; nožica se sužava prema kraju i ukrašena je profiliranim pucetom, a s donje se strane svija u žlijeb, također oštećen, u koji se zadijeva vrh igle.

Datacija: 6. st. pr. Kr.

7. Inv. no. 118, fibula with two buttons on bow.

Find site: unknown.

Location: Archaeological Collection of the Franciscan Monastery of St. Stephen in Gorica, Grude.

Material: bronze.

Dimensions: 8.5 cm x 2.2 cm.

Description: Fragment of bronze fibula with two buttons on bow and long foot. Damaged part of fibula bow widens in middle, decorated on both sides with articulated buttons, of which part of one is missing. One end of the bow bends into two spirals and transitions to pin. On the other end, the bow transitions into damaged, long and narrowed foot decorated by articulated button. Foot folds into groove on lower side into which the tip of the pin is inserted.

Dating: sixth cent. BC

8. Inv. br. 115, fibula s dva puceta na luku.

Nalazište: nepoznato.

Smještaj: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana sv. Stjepana u Gorici kod Gruda.

Materijal: bronca.

Dimenzije: 5,2 cm x 3,4 cm.

Opis: Brončana fibula s dva puceta na luku i dugom nogom. Igla na kraju luka čini dva navoja. Luk fibule po sredini se širi, a s obje je strane ukrašen profiliranim pucetima. Jedan kraj luka svija se u dvije zavojnice te prelazi u iglu. S druge strane luk prelazi u dugu nožicu kojoj nedostaje dio i profilirano puce; nožica se prema kraju sužava, a s donje se strane svija u žlijeb u koji se zadijeva vrh igle (T. I. 8).

Datacija: 6. st. pr. Kr.

8. Inv. no. 115, fibula with two buttons on bow.

Find site: unknown.

Location: Archaeological Collection of the Franciscan Monastery of St. Stephen in Gorica, Grude.

Material: bronze.

Dimensions: 5.2 cm x 3.4 cm.

Description: Bronze fibula with two buttons on bow and long foot. Pin forms two coils at the end of the bow. Fibula bow widens in middle, decorated on both sides with articulated buttons. One of the of bow bends into two spirals which transition into pin. On the other end, the bow transitions into long foot which narrows at end, which is missing part of the articulated button, and which folds into groove on lower side into which the tip of the pin is inserted. (P. I. 8)

Dating: sixth cent. BC

9. Inv. br. 69, polumjesečasta fibula sa simetrično postavljenom nožnom pločicom.
Nalazište: nepoznato.
Smještaj: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana sv. Stjepana u Gorici kod Gruda.
Materijal: bronca.
Dimenzije: 5,2 cm x 4 cm.
Opis: Ulomak brončane fibule polukružnog luka u obliku polumjeseca s nizom perforacija na rubu. Četvrtasta ornamentirana noga s dvije perforacije i izdankom u obliku puceta postavljena je simetrično u odnosu na luk. Igla i opruga nedostaju (T. I. 9).
Datacija: kraj 6. st. pr. Kr. te poč. 5. st. pr. Kr.
Objavljeno: Čović 1985, str. 55, T. IV. 2.

9. Inv. no. 69, crescent fibula with symmetrically placed foot plate.
Find site: unknown.
Location: Archaeological Collection of the Franciscan Monastery of St. Stephen in Gorica, Grude.
Material: bronze.
Dimensions: 5.2 cm x 4 cm.
Description: Fragment of bronze fibula with semi-circular crescent-shaped bow which has a series of perforations on the edge. Rectangular ornamented foot with two perforations and button-shaped extension is placed symmetrically in relation to bow. Pin and spring missing. (P. I. 9.)
Dating: late sixth cent. BC and early fifth cent. BC
Published: Čović 1985, p. 55, P. IV. 2.

10. Inv. br. 110, čunjasta fibula.

Nalazište: nepoznato.

Smještaj: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana sv. Ante na Humcu kod Ljubuškog.

Materijal: bronca.

Dimenzije: 7 cm x 1,6 cm.

Opis: Brončana fibula, manjih dimenzija, šupljeg čunjastog luka, ukrašena plastičnim ornamentom, kojoj nedostaju noga i igla. Ukras luka izveden je plastičnim ukrasom koji je po sredini izdužen, a na krajevima poprečan. Izdužena pravokutna noga sa završetkom u obliku puceta danas nedostaje (T. I. 10a, 10b).

Datacija: 6. st. pr. Kr.

Objavljeno: Čović 1985, str. 55, T. IV. 3; Čović 1987b, str. 455, T. XLIX. 3.

10. Inv. no. 110, conical fibula.

Find site: unknown.

Location: Archaeological Collection of the Franciscan Monastery of St. Anthony in Humac, Ljubuški.

Material: bronze.

Dimensions: 7 cm x 1.6 cm.

Description: Bronze fibula, smaller dimensions, with hollow conical bow, decorated with sculpted ornaments; foot and pin missing. Decoration of bow rendered along middle by lengthwise sculpted ornament and perpendicular ornaments at ends. Oblong rectangular foot with button-shaped ending currently missing (P. I. 10a, 10b).

Dating: sixth cent. BC

Published: Čović 1985, p. 55, P. IV. 3; Čović 1987b, p. 455, P. XLIX. 3.

11. Inv. br. 64, krestasta fibula.

Nalazište: nepoznato.

Smještaj: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana sv. Stjepana u Gorici kod Gruda.

Materijal: bronca.

Dimenzije: 3,8 cm, 2 cm x 2,4 cm.

Opis: Ulomak luka brončane krestaste fibule s preostalih devet izdanaka u obliku puceta. Nedostaju glava, igla i noga (T. II. 1).

Datacija: kraj 6. st. pr. Kr.

Objavljeno: Čović 1985, str. 55.

11. Inv. no. 64 crested fibula.

Find site: unknown.

Location: Archaeological Collection of the Franciscan Monastery of St. Stephen in Gorica, Grude.

Material: bronze.

Dimensions: 3.8 cm, 2 cm x 2.4 cm.

Description: Fragment of bow of bronze crested fibula with remaining nine button-shaped extensions. Head, pin and foot missing (P. II. 1).

Dating: end of sixth cent. BC

Published: Čović 1985, p. 55.

12. Inv. br. 130, fibula tzv. glasinačkog tipa s asimetričnom četvrtastom nožnom pločicom.
 Nalazište: nepoznato.
 Smještaj: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana sv. Ante na Humcu kod Ljubuškog.
 Materijal: bronca.
 Dimenzije: 5,6 cm.
 Opis: Fibula tzv. glasinačkog tipa s asimetričnom četvrtastom nožnom pločicom, polukružnog luka. Luk završava zavojnicom o koju je zakvačena igla. Četvrtasta noga sa sedlasto ulegnutim gornjim rubom nožne pločice (T. II. 2).
 Datacija: prva polovica 5. st. pr. Kr.
 Objavljeno: Čović 1985, str. 55, T. IV. 4; Čović 1987b, str. 455.

12. Inv. no. 130, fibula of so-called "Glasinac" type with asymmetric rectangular foot plate.
 Find site: unknown.
 Location: Archaeological Collection of the Franciscan Monastery of St. Anthony in Humac, Ljubuški.
 Material: bronze.
 Dimensions: 5.6 cm.
 Description: "Glasinac" type fibula with asymmetric rectangular foot plate and semi-circular bow. Bow ends in spirals to which the pin is fastened. Rectangular foot with saddled depression on upper edge of foot plate (P. II. 2).
 Dating: first half of fifth cent. BC
 Published: Čović 1985, p. 55, P. IV. 4; Čović 1987b, p. 455.

13. Inv. br. 167, brončana fibula tzv. delmatskog tipa.

Nalazište: nepoznato.

Smještaj: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana sv. Stjepana u Gorici kod Gruda.

Materijal: bronca.

Dimenzije: 4,2 cm.

Opis: Brončana fibula tzv. delmatskog tipa, s lukom deltoidnog presjeka. Asimetrična četvrtasta nožna pločica sa završetkom u obliku puceta (danas taj izdanak nedostaje), ornamentirana je motivom dvostrukih šrafiranih trokuta koji u negativu tvore rombove (T. II. 3).

Datacija: sredina 5. st. pr. Kr.

Objavljeno: Čović 1985, str. 55, T. IV. 6.

13. Inv. no. 167, bronze fibula of so-called "Dalmati" type.

Find site: unknown.

Location: Archaeological Collection of the Franciscan Monastery of St. Stephen in Gorica, Grude.

Material: bronze.

Dimensions: 4.2 cm.

Description: So-called "Dalmati" type bronze fibula; bow has deltoid cross-section. Asymmetric rectangular foot plate with button-shaped endings (button-shaped extension currently missing), ornamented with double cross-hatched triangle motif which forms recessed rhombuses (P. II. 3).

Dating: mid-fifth cent. BC

Published: Čović 1985, p. 55, P. IV. 6.

14. Inv. br. 68, polumjesečasta fibula asimetrično postavljene nožne pločice.
Nalazište: nepoznato.
Smještaj: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana sv. Stjepana u Gorici kod Gruda.
Materijal: bronca.
Dimenzije: 5,2 cm x 4,1 cm.
Opis: Lučna fibula u obliku polumjeseca s perforacijama koje zauzimaju najviši dio luka. Ornamentirana noga postavljena je asimetrično u odnosu na luk, a na drugom je kraju ukrašena profiliranim izdankom. Opruga s jednom navojnicom prelazi u iglu od koje je sačuvan samo dio (T. II. 4).
Datacija: sredina 5. st. pr. Kr. i poč. 4. st. pr. Kr.
Objavljeno: Čović 1985, str. 55, T. IV. 2.

14. Inv. no. 68, crescent fibula with asymmetrically placed foot plate.
Find site: unknown.
Location: Archaeological Collection of the Franciscan Monastery of St. Stephen in Gorica, Grude.
Material: bronze.
Dimensions: 5.2 cm x 4.1 cm.
Description: Bowed fibula shaped like crescent with perforations which encompass most of the bow. Ornamented foot, placed asymmetrically in relation to bow, decorated with articulated extension on other end. Spring with one coil transitions to pin, of which only part is preserved (P. II. 4).
Dating: mid-fifth cent. BC and early fourth cent. BC
Published: Čović 1985, p. 55, P. IV. 2.

15. Inv. br. 67, polumjesečasta fibula, asimetrično postavljene nožne pločice.

Nalazište: nepoznato.

Smještaj: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana sv. Stjepana u Gorici kod Gruda.

Materijal: bronca.

Dimenzije: 4,6 cm x 3 cm.

Opis: Brončana fibula polukružnog luka u obliku polumjeseca s nizom perforacija i ostatkom karike lančića. Ornamentirana noga, redom naizmjenično šrafiranih trokuta, s izdankom u obliku puceta, asimetrično je postavljena u odnosu na luk. (T. II. 5).

Datacija: sredina 5. st. pr. Kr. i poč. 4. st. pr. Kr.

Objavljeno: Čović 1985, str. 55.

15. Inv. no. 67, crescent fibula with asymmetrically placed foot plate.

Find site: unknown.

Location: Archaeological Collection of the Franciscan Monastery of St. Stephen in Gorica, Grude.

Material: bronze.

Dimensions: 4.6 cm x 3 cm.

Description: Bronze fibula with semi-circular bow shaped like crescent with series of perforations and remainder of small chain link. Ornamented foot, row of alternating cross-hatched triangles, with button-shaped extension, asymmetrically placed in relation to bow. P. II. 5.

Dating: mid-fifth cent. BC and early fourth cent. BC

Published: Čović 1985, p. 55.

16. Inv. br. 65, polumjesečasta fibula, asimetrično postavljene nožne pločice.
 Nalazište: nepoznato.
 Smještaj: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana sv. Ante na Humcu kod Ljubuškog.
 Materijal: bronca.
 Dimenzije: 5 cm x 4 cm.
 Opis: Brončana fibula oštećenoga polukružnog luka, u obliku polumjeseca, s nizom perforacija te ostatkom karičice. S jedne strane luk čini zavojnicu iz koje izlazi djelomično sačuvana igla. Kraj ornamentirane noge, asimetrično postavljene u odnosu na luk, ukrašen je profiliranim izdankom (T. II. 6).
 Datacija: sredina 5. st. pr. Kr. i poč. 4. st. pr. Kr.

16. Inv. no. 65, crescent fibula with asymmetrically placed foot plate.
 Find site: unknown.
 Location: Archaeological Collection of the Franciscan Monastery of St. Anthony in Humac, Ljubuški.
 Material: bronze.
 Dimensions: 5 cm x 4 cm.
 Description: Bronze fibula with damaged semi-circular bow shaped like crescent, with series of perforations and remainder of a small chain link. On one side the bow forms a spiral from which the partially preserved pin extends. End of ornamented foot, asymmetrically placed in relation to bow, decorated with articulated extension. (T. II. 6.)
 Dating: mid-fifth cent. BC and early fourth cent. BC

17. Inv. br. 66, polumjesečasta fibula, asimetrično postavljene nožne pločice.
Nalazište: nepoznato.
Smještaj: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana sv. Stjepana u Gorici kod Gruda.
Materijal: bronca.
Dimenzije: 5,6 cm x 4,5 cm.
Opis: Brončana fibula polumjesečasta luka s nizom perforacija. Noga je asimetrično postavljena u odnosu na luk, ukrašena horizontalno postavljenim pucetom. Od opruge sačuvan je samo jedan navoj, a igla nedostaje (T. II. 7).
Datacija: sredina 5. st. pr. Kr. i poč. 4. st. pr. Kr.

17. Inv. no. 66, crescent fibula with asymmetrically placed foot plate.
Find site: unknown.
Location: Archaeological Collection of the Franciscan Monastery of St. Stephen in Gorica, Grude.
Material: bronze.
Dimensions: 5.6 cm x 4.5 cm.
Description: Bronze fibula with semi-circular bow with series of perforations. Foot asymmetrically placed in relation to bow, shortened by horizontally placed button. Only one coil of spring preserved, pin missing. (T. II. 7.)
Dating: mid-fifth cent. BC and early fourth cent. BC

18. Inv. br. 42, 43, 44, naočalasta fibula od brončane žice s osmicom u sredini i sačuvanim nosačem od dvostruke brončane pločice bez igle.
Nalazište: nepoznato.
Smještaj: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana sv. Stjepana u Gorici kod Gruda.
Materijal: bronca.
Dimenzije: 3,8 cm x 3,4 cm; 5 cm
Opis: Sačuvani ulomci fibule (T. III. 1a, b) sa po 6 navoja žice kružnog presjeka i nosačem od dvostruke brončane pločice bez igle (T. III. 1c).
Datacija: kraj 5. st. pr. Kr. i prva polovica 4. st. pr. Kr.

18. Inv. no. 42, 43, 44, spectacle-shaped fibula made of bronze wire with figure eight in middle and preserved catch made of double-ply bronze plate without pin.
Find site: unknown.
Location: Archaeological Collection of the Franciscan Monastery of St. Stephen in Gorica, Grude.
Material: bronze.
Dimensions: 3.8 cm x 3.4 cm; 5 cm.
Description: Preserved fibula fragments (P. III. 1a, b) each with 6 coils of wire with circular cross-section, and catch made of double-ply bronze plate without pin (P. III. 1c).
Dating: end of fifth cent. BC and first half of fourth cent. BC

19. Inv. br. 39, 41, naočalasta fibula.

Nalazište: nepoznato.

Smještaj: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana sv. Stjepana u Gorici kod Gruda.

Materijal: bronca.

Dimenzije: 5 cm x 4 cm.

Opis: Ulomak naočalaste fibule sačuvan u dva dijela sa po 5-8 navoja žice kružnog presjeka (T. III, 2a, b). Nedostaje nosač brončane pločice.

Datacija: kraj 5. st. pr. Kr. i prva polovica 4. st. pr. Kr.

19. Inv. no. 39, 41, spiral/spectacle-shaped fibula.

Find site: unknown.

Location: Archaeological Collection of the Franciscan Monastery of St. Stephen in Gorica, Grude.

Material: bronze.

Dimensions: 5 cm x 4 cm.

Description: Fragment of spectacle-shaped fibula preserved in two pieces, each with 5-8 coils of wire with circular cross-section (P. III, 2a, b). Bronze plate catch missing.

Dating: end of fifth cent. BC and first half of fourth cent. BC

20. Inv. br. 165, fibula predcertosa.

Nalazište: nepoznato.

Smještaj: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana sv. Ante na Humcu kod Ljubuškog.

Materijal: bronca.

Dimenzije: 6 cm.

Opis: Ulomak brončane predcertose kojoj je luk deltoidnog presjeka. Duga noga C-presjeka završava kuglicom (T. III. 3).

Datacija: 6. st. pr. Kr.

20. Inv. no. 165, proto-Certossa fibula.

Find site: unknown.

Location: Archaeological Collection of the Franciscan Monastery of St. Anthony in Humac, Ljubuški.

Material: bronze.

Dimensions: 6 cm.

Description: Fragment of proto-Certossa fibula, bow has deltoid cross-section. Long foot with "C" cross-section ends in small sphere (P. III. 3).

Dating: sixth cent. BC

21. Inv. br. 164, latenoidna fibula jadranskog tipa.

Nalazište: nepoznato.

Smještaj: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana sv. Ante na Humcu kod Ljubuškog.

Materijal: bronca.

Dimenzije: 5 cm.

Opis: Brončana fibula polukružna luka. Duga noga produžuje se u jezičac kojem nedostaje dio. Nisu sačuvane opruga i igla.

T. III. 4.

Datacija: 5. st. pr. Kr.

21. Inv. no. 164, Adriatic-type La Tène-like fibula.

Find site: unknown.

Location: Archaeological Collection of the Franciscan Monastery of St. Anthony in Humac, Ljubuški.

Material: bronze.

Dimensions: 5 cm.

Description: Bronze fibula with semi-circular cross-section. Long foot extends into tang of which part is missing. Spring and pin of fibula not preserved. (T. III. 4.)

Dating: fifth cent. BC

22. Inv. br. 168, latenoidna fibula jadranskog tipa.

Nalazište: nepoznato.

Smještaj: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana sv. Ante na Humcu kod Ljubuškog.

Materijal: bronca.

Dimenzije: 4,6 cm.

Opis: Brončana fibula bez igle i glave. Luk kružnog presjeka prelazi u kraću nožicu kojoj nedostaje jezičac. Držac igle je tzv. J-presjeka (T. III. 5).

Datacija: 5. st. pr. Kr.

22. Inv. no. 168, Adriatic-type La Tène-like fibula.

Find site: unknown.

Location: Archaeological Collection of the Franciscan Monastery of St. Anthony in Humac, Ljubuški.

Material: bronze.

Dimensions: 4.6 cm.

Description: Bronze fibula without pin and head. Bow with circular cross-section transitions into short foot, of which the tang is missing. Pin rest has so-called "J" cross-section (P. III. 5).

Dating: fifth cent. BC

23. Inv. br. 166, latenoidna fibula jadranskog tipa.

Nalazište: nepoznato.

Smještaj: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana sv. Ante na Humcu kod Ljubuškog.

Materijal: bronca.

Dimenzije: 4, 4 cm.

Opis: Ulomak brončane fibule s lukom kružnog presjeka, kojoj je na mjestu opruge sačuvan željezni ulomak, a igla nedostaje. Duga noga produžuje se u veći jezičac prebačen prema luku (T. III. 6).

Datacija: 5. st. pr. Kr.

Objavljeno: Čović 1985, str. 55, T. IV. 7.

23. Inv. no. 166, Adriatic-type La Tène-like fibula.

Find site: unknown.

Location: Archaeological Collection of the Franciscan Monastery of St. Anthony in Humac, Ljubuški.

Material: bronze.

Dimensions: 4.4 cm.

Description: Fragment of bronze fibula, bow with circular cross-section, iron fragment preserved where spring normally is, pin missing. Long foot extends into large tang crossed over toward bow (P. III. 6).

Dating: fifth cent. BC

Published: Čović 1985, p. 55, P. IV. 7.

24. b.b. latenoidna fibula jadranskog tipa.

Nalazište: nepoznato.

Smještaj: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana sv. Ante na Humcu kod Ljubuškog.

Materijal: bronca.

Dimenzije: 5,3 cm.

Opis: Ulomak brončane fibule sačuvane u dva dijela. Luk kružnog presjeka stanjuje se prema kraćoj nožici J-presjeka kojoj nedostaje jezičac. Ulomak željezne igle izlazi iz jednostrane opruge koja se sastoji od dva navoja (T. III. 7).

Datacija: 5. st. pr. Kr.

24. no number, Adriatic-type La Tène-like fibula.

Find site: unknown.

Location: Archaeological Collection of the Franciscan Monastery of St. Anthony in Humac, Ljubuški.

Material: bronze.

Dimensions: 5.3 cm.

Description: Fragment of bronze fibula preserved in two pieces. Bow with circular cross-section thins toward short foot with "J" cross-section, of which tang is missing. Fragment of iron pin extends from spring on one side which consists of two coils (P. III. 7).

Dating: fifth cent. BC

25. b.b., šarnirska fibula.

Nalazište: nepoznato.

Smještaj: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana sv. Ante na Humcu kod Ljubuškog.

Materijal: bronca.

Dimenzije: 4,2 cm.

Opis: Ulomak brončane fibule kojoj nedostaje glava i igla. Polukružni luk prelazi u četvrtastu raskucanu nožicu ukrašenu koncentričnim kružnicama okruženim točkicama. Sačuvani ulomak glave od raskucanog lima ukrašen je na istovjetan način (T. IV. 1).

Datacija: od polovice 5. do polovice 4. st. pr. Kr.

25. no number, hinge fibula.

Find site: unknown.

Location: Archaeological Collection of the Franciscan Monastery of St. Anthony in Humac, Ljubuški.

Material: bronze.

Dimensions: 4.2 cm.

Description: Fragment of bronze fibula missing head and pin. Semi-circular bow transitions into small rectangular hammered foot decorated with concentric circles surrounded by dots. Preserved fragment of head made of hammer sheet metal, decorated identically (P. IV. 1).

Dating: latter half of the fifth century BC, first half of the fourth century BC

26. b.b., šarnirska fibula.

Nalazište: nepoznato

Smještaj: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana sv. Ante na Humcu kod Ljubuškog.

Materijal: bronca.

Dimenzije: 3,6 cm.

Opis: Luk brončane fibule kojoj nedostaje glava i igla, polukružnog presjeka, istovjetan kao kod fibule kat. br. 25 (T. IV. 2).

Datacija: 4. st. pr. Kr.

26. no number, hinge fibula.

Find site: unknown.

Location: Archaeological Collection of the Franciscan Monastery of St. Anthony in Humac, Ljubuški.

Material: bronze.

Dimensions: 3.6 cm.

Description: Bow of bronze fibula missing head and pin, semi-circular cross-section, identical as the fibula under cat. no. 25 (P. IV. 2).

Dating: fourth cent. BC

27. Inv. br. 160, ranolatenska fibula.

Nalazište: nepoznato.

Smještaj: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana sv. Ante na Humcu kod Ljubuškog.

Materijal: bronca.

Dimenzije: 5 cm.

Opis: Ulomak brončane ranolatenske fibule spljoštena luka.

Nožici koja se uvija prema luku nedostaje završetak. Sačuvan je dio opruge, dok igla nedostaje (T. IV. 3).

Datacija: prijelaz 4. u 3. st. pr. Kr.

27. Inv. no. 160, Early La Tène fibula.

Find site: unknown.

Location: Archaeological Collection of the Franciscan Monastery of St. Anthony in Humac, Ljubuški.

Material: bronze.

Dimensions: 5 cm.

Description: Fragment of bronze Early La Tène fibula with flat bow. Foot curves toward bow, end missing. Part of spring preserved, pin missing. P. IV. 3.

Dating: the end of the fourth century BC and the beginning of the third century BC.

28. b.b., ranolatska fibula.

Nalazište: nepoznato.

Smještaj: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana sv. Ante na Humcu kod Ljubuškog.

Materijal: bronca.

Dimenzije: 6 cm.

Opis: Ulomak brončane ranolatske fibule od tanjeg lima, luka deltoidnog oblika. Na najširem dijelu tjemena luka nalazi se ukras od sitno urezanih linija omeđenih s dvije paralelne linije. Igla fibule izlazi iz dvostrane opruge koja se sastoji od navoja; s jedne strane su tri, a s druge dva navoja. T. IV. 4.

Datacija: prva pol. 4. st. pr. Kr. i prva pol. 5. st. pr. Kr.

28. no number, Early La Tène fibula

Find site: unknown.

Location: Archaeological Collection of the Franciscan Monastery of St. Anthony in Humac, Ljubuški.

Material: bronze.

Dimensions: 6 cm.

Description: Fragment of bronze Early La Tène fibula made of thin sheet bronze, bow has deltoid shape. Widest part of top edge of bow has decoration made of minutely incised lines bordered by two parallel lines. Fibula pin extends from spring on two sides, which has three coils on one side and two on the other. P. IV. 4.

Dating: first half of fourth cent. BC and first half of fifth cent. BC

29. Inv. br. 159, srednjolatenska fibula.

Nalazište: nepoznato.

Smještaj: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana sv. Ante na Humcu kod Ljubuškog.

Materijal: bronca.

Dimenzije: 10,4 cm x 3 cm.

Opis: Brončana srednjolatenska fibula sa prebačenom nožicom ovijenom oko luka polukružnog presjeka (T. V. I).

Datacija: druga polovica. 2. st. pr. Kr., 1. st. pr. Kr.

29. Inv. no. 159, Middle La Tène fibula.

Find site: unknown.

Location: Archaeological Collection of the Franciscan Monastery of St. Anthony in Humac, Ljubuški.

Material: bronze.

Dimensions: 10,4 cm x 3 cm.

Description: Bronze Middle La Tène fibula with crossed-over foot bent around bow with semi-circular cross-section (P. V. I).

Dating: latter half of second cent. BC, first cent. BC

30. Inv. br. 169, kopljasto-streličasta fibula.

Nalazište: nepoznato.

Smještaj: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana sv. Ante na Humcu kod Ljubuškog.

Materijal: bronca.

Dimenzije: 9 cm.

Opis: Kopljasto-streličasta fibula s dvije igle, kod koje je luk formiran u obliku koplja. Sa svake strane luka nalazi se po osam navoja za jednu iglu. Dvije igle svojim krajevima zapinju se za četvrtasto proširenu nožicu, u za to predviđene žljebove. Luk, odnosno list koplja po sredini je profiliran i ukrašen motivom riblje kosti koji se nastavlja i na nožici. Produžetak koji predstavlja tuljac koplja dugačak je i astragalno ukrašen, a završava ukrasom nalik na tučak (T. V. 2).

Datacija: od 3. st. pr. Kr. do 1. st. pr. Kr.

30. Inv. no. 169, spear-headed/arrowhead fibula.

Find site: unknown.

Location: Archaeological Collection of the Franciscan Monastery of St. Anthony in Humac, Ljubuški.

Material: bronze.

Dimensions: 9 cm.

Description: Spear-headed/arrowhead fibula with two pins, on which the bow is formed in a spear shape. Each side of bow has eight coils for a pin. The ends of the two pins catch on the rectangular extended foot, in grooves foreseen for this purpose. The bow, i.e. the spear head, is articulated in middle and decorated with fishbone motif which continues onto the foot. The extension which represents the spear's socket is long and decorated as astragal, and ends with decoration resembling a pestle (P. V. 2).

Dating: from third cent. BC to first cent. BC

31. b.b., kopljasto-streličasta fibula.

Nalazište: Gračine.

Smještaj: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana sv. Ante na Humcu kod Ljubuškog.

Materijal: bronca.

Dimenzije: 6 cm.

Opis: Sačuvan je dio luka u obliku koplja, tuljac i okomito postavljena pločica na luk s dva otvora kroz koje je prolazila opruga za namatanje spirale. Dio sačuvanog luka u obliku koplja, profiliran je, a tuljac, astragalno izveden, ima završetak u obliku tučka. T. V. 3.

Datacija: od 3. st. pr. Kr. do 1. st. pr. Kr.

Objavljeno: Atanacković-Salčić, 1980, str. 4, sl. 5.

31. no number, spear-headed/arrowhead fibula.

Find site: Gračine.

Location: Archaeological Collection of the Franciscan Monastery of St. Anthony in Humac, Ljubuški.

Material: bronze.

Dimensions: 6 cm.

Description: Preserved part of bow shaped like spear, socket and vertically placed plate on bow with two openings through which the spring for coiling the spirals passed. The part of the preserved spear-shaped bow is articulated, and socket ends as astragal in pestle shape (T. V. 3.)

Dating: from third cent. BC to first cent. BC

Published: Atanacković-Salčić, 1980. p. 4, fig. 5.

Kratice / Abbreviations

AI - Archaeologia Iugoslavica

AV - Arheološki vestnik

AWL - Akademie der wissenschaften und der Literatur

Balkanica - Balkanica, Balkanološki institut

BASD - Buletino di archeologia e storia dalmata

ČGT - Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne

Godišnjak CBI - Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja

GZM - Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, nova serija

Jahrb. RGZM - Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz

PJZ - Praistorija jugoslavenskih zemalja

RFFZd - Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti

Tribunia - Tribunia, priloz za istoriju, arheologiju, etnologiju i kulturu

VAHD - Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku

VAMZ - Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu

WMBH - Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnischherzegöwinischen Landesmuseums

Zbornik ADBH - Zbornik arheološkog društva Bosne i Hercegovine

Literatura / Bibliography

Anđelić 1969
T. Anđelić, *Nekoliko praistorijskih nalaza iz Hercegovine (Gubavica, Rabina, Dolac)*, GZM XXIV, Sarajevo 1969, 109-113.

Atanacković-Salčić 1977
V. Atanacković-Salčić, *Prethodni izvještaj sa istraživanja praistorijskih tumula u Ljubomiru*, Tribunia 3, Trebinje 1977, 19-50.

Atanacković-Salčić 1980
V. Atanacković-Salčić, *Pokretni nalazi na Gračinama 1977. do 1979. god.*, u: *Arheološko istraživanje antičke arhitekture vojnog logora na Gračinama kod Ljubuškog (1977-1979)*, Sarajevo 1980.

Batović 1973
Š. Batović, *Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju*, Diadora 6, Zadar 1973, 5-153.

Batović 1974
Š. Batović, *Ostava iz Jagodnje Gornje u okviru zadnje faze liburnske kulture*, Diadora 7, Zadar 1974, 159-233.

Batović 1976
Š. Batović, *Le relazioni culturali tra le sponde adriatiche nell'età del ferro*, u: *Jadranska obala u protohistoriji*, M. Suić (ur.), Zagreb 1976, 11-93.

Batović 1986
Š. Batović, *Dalmatska kultura željeznog doba*, RFFZd 25/12, Zadar 1986, 5-60.

Batović 1987
Š. Batović, *Liburnska grupa*, PJZ V, Sarajevo 1987, 339-390.

Batović 1988
Š. Batović, *Osvrt na područje Dubrovnika u prapovijesti*, u: *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 12), Zagreb 1988, 51-77.

Basler 1985
Đ. Basler, *Nova postavka Muzeja franjevačkog samostana Humac*, u: *100 godina Muzeja na Humcu (1884-1984)*, A. Zelenika (ur.), Ljubuški 1985, 17-29.

Behrens 1954
G. Behrens, *Zur typologie und Technik der provincialromischen Fibeln*, Jahrb. RGZM 1, Mainz 1954, 220-236.

Benac, Čović 1957
A. Benac, B. Čović, *Glasinac 2*, Sarajevo 1957.

Benac 1987
A. Benac, *O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji*, PJZ V, Sarajevo 1987, 737-802.

Berciu 1939
D. Berciu, *Arheologia prehistorica a Oltenei*, Craiova 1939.

Bulić 1898
I. Bulić, *Prehistorično groblje u Postranju kod Imotskog*, BASD XXI, Split 1898, 152-157.

Čović 1965
B. Čović, *Novi nalazi sa nekropole "Gradac" u Sokocu i neka pitanja glasinačke kronologije*, ČGT VI, Tuzla 1965., 57-82.

Čović 1969
B. Čović, *Grobnice željeznog doba iz Crvenice kod Duvna*, VAHD LXIII-LXIV (1961-1962), Split 1969, 25-48.

Čović 1976
B. Čović, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo 1976.

Čović 1978
B. Čović, *Brončano doba u Hercegovini, stanje i problemi istraživanja*, Tribunija 4, Trebinje 1978, 133-147.

Čović 1985
B. Čović, *Praistorijska zbirka Franjevačkog samostana na Humcu kod Ljubuškog*, u: *100 godina Muzeja na Humcu (1884-1984)*, A. Zelenika (ur.), Ljubuški 1985, 49-59.

Čović 1987a
B. Čović, *Grupa Donja Dolina - Sanski Most*, PJZ V, Sarajevo 1987, 232-286.

Čović 1987b
B. Čović, *Srednjodalmatinska grupa*, PJZ V, Sarajevo 1987, 442-480.

Čović, B. 1987c
B. Čović, *Srednjobosanska grupa*, PJZ V, Sarajevo 1987, 481-528.

Čović 1987d
B. Čović, *Glasinačka kultura*, PJZ V, Sarajevo 1987, 575-643.

Čović, Nikić 1983
B. Čović, D. Nikić, *Grobnice željeznog doba iz Vašarovina kod Livna*, Zbornik ADBH 1, Sarajevo 1983, 87-92.

Drechsler-Bižić 1987
R. Drechsler-Bižić, *Japodska grupa*, PJZ V, Sarajevo 1987, 391-441.

Fiala 1895
F. Fiala, *Untersuchungen römischer Fundorte in der Hercegovina*, WMBH III, Wien 1895, 257-283.

Gabrovec 1970
S. Gabrovec, *Dvoznakaste ločne fibule. Doprinos k problematici začetka železne dobe na Balkanu in v jugovshodnih Alpah*, Godišnjak CBI 8/6, Sarajevo 1970, 5-65.

Gabrovec, Mihovilić 1987
S. Gabrovec, K. Mihovilić, *Istarska grupa*, PJZ V, Sarajevo 1987, 239-338.

- Glogović 1989
u: *Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu, Pagu I u Hrvatskom primorju*, (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 13), Zagreb 1989, 97-102.
- Glogović 2003
D. Glogović, *Fibeln im kroatischen Küstengebiet*, Prähistorische Bronzefunde XIV/13, Stuttgart 2003.
- Knjiga inventara 1968
Knjiga inventara 1968, Arheološke zbirke Franjevačkog samostana Humac, Predhistorija.
- Korkuti 1972
M. Korkuti, *La nécropole de Gajtan*, Iliria II, Tirana 1972, 451-466.
- Lisičar 1966
P. Lisičar, *Prilozi poznavanju Epitaura*, RFFZd 4, Zadar 1966, 25-44.
- Lollini 1976
D. G. Lollini, *Sintesi della civita Picena*, u: *Jadranska obala u protohistoriji*, M. Suić (ur.), Zagreb 1976, 117-153
- Majnarić-Pandžić 1970
N. Majnarić-Pandžić, *Keltsko - Latenska kultura u Slavoniji i Srijemu*, Vinkovci 1970, str. 1-142.
- Majnarić-Pandžić 1996
N. Majnarić-Pandžić, *Nekoliko napomena o uvođenju ranolatenskog stila u sjevernu Hrvatsku i Bosnu*, Arheološki radovi i rasprave 12, Zagreb 1996, 31-53.
- Mandić 1937
M. Mandić, *Skeletne gomile halštatskog doba u okolici Livna i Rogatice*, GZM XLIX, Sarajevo 1937, 5-9.
- Marić 1959
Z. Marić, *Grobovi ilirskih ratnika kod Kačnja*, GZM XIV, Sarajevo 1959, 87-102.
- Marić 1962
Z. Marić, *Vir kod Posušja*, GZM XVII, Sarajevo 1962, 63-72.
- Marić 1963
Z. Marić, *Keltski elementi u mlađem željeznom dobu Bosne i Hercegovine*, GZM XVIII, Sarajevo 1963, 63-83.
- Marić 1977
Z. Marić, *Reviziono iskopavanje ilirske grobnice iz Kačnja kod Bileće*, GZM XXXI-XXXII, Sarajevo 1977, 101-110.
- Marijan 1986
B. Marijan, *Zajednička grobnica željeznoga doba iz Vašarovina kod Livna*, GZM XL/XLI, Sarajevo 1986, 23-38.
- Marijan 2001
B. Marijan, *Željezno doba na južnojadranskom području (istočna Hercegovina, južna Dalmacija)*, VAHD 93, Split 2001, 7-221.
- Marović 1967
I. Marović, *Praistorijski nalazi na području Solina*, VAHD 62 (1960), Split 1967, 5-30.
- Marović 1984
I. Marović, *Sinjska regija u prahistoriji*, u: *Cetinska krajina od prahistorije do dolaska Turaka*, (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 8), Zagreb 1984, 27-63.
- Marović, Nikolanci 1977
I. Marović, M. Nikolanci, *Četiri groba iz nekropole u Vičoj luci (o. Brač) pronađena u 1908. god.*, VAHD 70-71 (1968-1969), Split 1977, 5-55.
- Mikulčić 1966
I. Mikulčić, *Pelagonija: Pelagonija u svetlosti arheoloških nalaza, od Egejske seobe do vremena Avgusta*, (Dissertationes Iugoslavicæ III), Skoplje 1966.
- Nikić 1985
A. Nikić, *Muzej franjevačkog samostana Humac (1884-1984)*, u: *100 godina Muzeja na Humcu (1884-1984)*, A. Zelenika (ur.), Ljubuški 1985, 7-15.
- Popović 1994
P. Popović, *Lanzenfibeln des Westbalkans und der Donauniederung*, Balcanica XXV-1, Beograd 1994, 54-75.
- Radimsky 1891
V. Radimsky, *Visoravan Rakitno u Hercegovini*, GZM III, Sarajevo 1891, 413-424.
- Škoberne 2004
Ž. Škoberne, *Grupa Budinjak*, u: *Ratnici na razmeđu istoka i zapada*, D. Baleu-Letunić (ur.), Zagreb 2004, str. 131-171.
- Teržan 1976
B. Teržan, *Certoška fibula*, AV 27, Ljubljana 1976, 317-443.
- Teržan 1990
B. Teržan, *Polmesečaste fibule. O kulturnih povezavah med Egejo in Caput Adriae*, AV 41, Ljubljana 1990, 49-80.
- Težak-Gregl 1981
T. Težak-Gregl, *Certosa fibule na centralnom japodskom području*, VAZM 14, ser. 3., Zagreb 1981, 25-48.
- Truhelka 1893
Ć. Truhelka, *Opaske o megalitičkim gomilama hercegovačkim*, GZM V, Sarajevo 1893, 231-235.
- Truhelka 1899
Ć. Truhelka, *Dva prehistorijska nalaza iz Gorice (Ljubuškog kotara)*, GZM XI, Sarajevo 1899, 339-396.
- Truhelka 1901
Ć. Truhelka, *Rezultati prehistoričkog istraživanja u Bosni i Hercegovini (Tečajem godine 1900.)*, GZM XIII, Sarajevo 1901, 1-29.
- Truhelka 1902
Ć. Truhelka, *Zwei prahistorische Funde aus Gorica*, WMBH VIII, Wien 1902, 3-48.
- Truhelka 1907
Ć. Truhelka, *Prehistorijski nalazi u Bosni i Hercegovini*. GZM XIX, Sarajevo 1907, 57-75.
- Truhelka 1909
Ć. Truhelka, *Gromila latenske dobe u Mahrevićima, kotar Čajniče*, GZM XXI, Sarajevo 1909, 425-441.
- Truhelka 1912
Ć. Truhelka, *Ein Tumulus der La-Tene-Periode in Mahrevići (Bez. Čajnica)*, WMBH XII, Wien 1912, 12-28.
- Upisnik 1894-1922
Upisnik 1894-1922, Upisnik primljenih doprinosa za Muzej na Humcu, Humac kod Ljubuškog.
- Vasić 1975
R. Vasić, *A note on the lanceolate fibulae*, AI XVI, Beograd, Ljubljana 1975, 14-16.
- Vasić 1987
R. Vasić, *Prilog proučavanju lučnih fibula s pravougaonom nogom na Balkanu*, AV 38, Ljubljana 1987, 41-68.
- Vasić 1985
R. Vasić, *Prilog proučavanju šarnirskih fibula u Jugoslaviji*, Godišnjak CBI XXIII/21, Sarajevo 1985, 121-155.
- Vasić 1999
R. Vasić, *Die Fibeln im Zentralbalkan*, Prähistorische Bronzefunde, XIV/12, Stuttgart 1999.
- Župić 2008
B. Župić, *Prapovijesni predmeti*, u: *Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju*, M. Topić (ur.), Sinj 2008, 29-67.